

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1971 - Ч. 11 (131)

М. ВОРОБЙОВ: ЗОЛОТА ЛИПА

«ДЕЛО НОМЕР 107»

**ДОКУМЕНТИ ПРО СМЕРТЬ А.
ГОРСЬКОЇ І М. СОРОКИ**

**С. Ю. ПРОЦЮК: БОРОТЬБА ІЗ
ЗАБРУДНЕННЯМ ДОВКІЛЛЯ**

**«SUČASNIST» — NOVEMBER 1971
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Цінна новина у видавництві «Сучасність»!

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ЗРУБ І ПАРОСТИ

Книжка про українську літературу на батьківщині й в еміграції за останнє півстоліття. Формат — велика вісімка, 336 стор. Ціна: 6 дол., 21 нім. марка або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19
гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилос
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною
Вступне слово Івана Майстрєнка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіалізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1971, Ч. 11 (131)
РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

СУЧАСНІСТЬ

ВІСНИК
ВІСНИК

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Фецишин

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Золота липа

Микола Воробйов

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ ФРАГМЕНТ

Київ — це багато будинків, тут сіють траву і через те я не можу ходити босим, а то весь час я ходив босим по під Тясмином там у нас живуть коло лісу цигани, а навколо пісок і ліс вільховий, пам'ятаю, години в чотири ранку у білій траві повно шпаків, вони пасуться, а стовбури акацій темнозелені і з оксамитним сяйвом, і така сама вода в Тясмині.

Нащо я сюди приїхав? Я думав, що просто перейшов з одного будинку в другий, але тут цегла і немає нічних метеликів і їх квіток у корі над Тясмином, і полин не схожий на білих зайчиків, що заїлись борошном проміння, але ще пам'ятаю, що я хотів сюди приїхати.

Спогад, як серце: форма лишилась, а кров витекла, а це ж не осінь і навкруги чужі — питання, оклик, слово, тільки своя тюрма, нащо усе це так? Хіба осінь така бідна, що приходить до нас? Мабуть, я десь зникну, жаль, що літо минає, і я не торкався суніць і вночі не ходив по траві...
Київ, 23 травня 1967.

Микола Воробйов

БЕЗСОННЯ

Птиця вогню
пригощала очі мої вином.
І коли відмикалися двері
опускала монету чорну...
Не знаючи, що цієї осени
перегоріли лямпи,
звільнивши птиць від графіка польотів.

ВБИВСТВО

Підходять до дерева, залягають.
З одного боку і з другого боку.
Трохи туману між мокрих дерев.
Ліс, де мокрі птахи...

Селянин оре землю.
Постріл з мокрого стволу
у поле.

ТАЄМНА ВЕЧЕРЯ

Приїхав начальник міліції,
 Приїхав його брат.
 Приїхав інженер з провінції.
 Приїхав полковник із солдатом.
 А ще приїхав дядько Степан із слюсарем Петром,
 а ще рибалка-любитель із мішком,
 учитель Іван Денисович із школи.
 Не прийшов студент із третього поверху,
 не прийшов до нього друг Сергій, що завербувався.
 Була вдома дівчина, до якої хтось пішов,
 була вдома баба Ганна із сірим котом,
 була вдома Бондаренко Нінка.
 В колодязі двору вона ходить,
 в колодязі двору пісок блищить.
 Там Нінка ходить — воду носить
 жовтим птицям на вечерю.
 Срібний туман на деревах висить,
 срібними ложками деренчить.

БЕЗ КОРИ

Жінка із тілом,
 як дерево біле без кори.
 Кору можна зняти коло вогню,
 коли темно, щоб розвести вогонь.
 Кору можна зняти коло води.
 Коли вона знімає кору,
 на ліси опускається дим.

СУРМАЧ

Робітники, з контори дівчата і стара жінка —
 одні й ті ж.
 В один і той бік сидять і їдуть.
 А хлопець із землистим лицем,
 бо жарко,
 стоїть і дивиться назад.
 В нього кремовий піджак,
 і нічого в руках немає.
 Тільки квиток на один раз.
 Мовчить, як у магазині м'яч.
 Мовчить сурмач.

*

Хлопець такий красивий, як щастя,
 і хочеться їй щастя.

І вона з ним іде, куди він хоче,
із щастям чужим іде.

Коли вона повертається щаслива,
то дивиться в дзеркало.
Дивиться і нічого не поправляє.

Вона бачить своє щастя,
як чорнильницю із скляним чорнилом.
Вона пише, а з попелу
осипається щастя.

ЛІТО

Я вас шукаю, клене,
Ніна кланяється вам.
Під горою, як стемніє,
буде чекати вас.

Клен розіклав вогонь.
Ой на горі погублено його.
А машини крізь ніч печуть,
і красуні у скелі сплять,
як транзитні транзистори:
батареї на літо вистачить.

Тільки іноді — білий стук,
то зелені флакони рук
виливаються на тіло:
значить літо пролетіло...

КОРОТКИЙ ДЕНЬ

Будинки потекли,
дахів попливли шапки —
жовті камінці помостили вікна.

Синя жінка на камінцях
перейшла струмок;
нагодувала тарілку,
перейшла долила криницю.

І по червоних камінцях
перейшла струмок.

ЯБЛУНЯ

Яблуна коло яблуні.
Яблуко коло яблука.
А потім тільки гілка...

Коло яблуні — іній.
Коло яблука — яма.

І немає тебе ніде...

НА СВЯТО

Увечорі дерева, як куці великі.
 Вогняно-волохата голова прапора
 нахилила конячу морду з вікна до кущів,
 облизує з них дощ.
 Просунувся автобус, як по мокрому столі.
 Порожня тарілка з голубим ободком.
 Перекинулась шибка у вікні:
 струмки увечорі дзюрчать
 і коники співають.

ЮНІСТЬ

Темніє в місті.
 Хіба можна з одним листочком
 виходити в ліс,
 де повинні бігати олені,
 а оленів немає...
 — Іди, іди — кличуть подруги.
 І юність минає.

*

Клумби багряніють на захід
 де вулиці повертають.
 Сонце заходить,
 і робітники повертаються.

В порт пароплави золото везуть
 із далеких країв, і дерева
 вкриваються прозорими плащами,
 щоб видко золоті браслети.

Дівчата шелестять увечорі,
 щоб видко білі камінчики.
 Я стою на розі і дивлюся на осінь.

УКРАЇНА — 65

Почався дощ. І підстригачі дерев
 натомлені п'ють каву.
 Як чобіт, грузовик з гіллям
 стоїть на площі.
 Поки гілля підсохне,
 що можна буде розтоплати.

Кострубаті рибини без м'яса
 з білих кісток
 стоять над шляхом.

За генеральним планом
 тут повинні стояти кукли
 в зелених перуках.

РЕЧІ

Ти йдеш, але повертаєшся,
 бо двері замикаються,
 якщо повернути ключ в один бік,
 і відмикаються, коли повернути —
 в другий бік.

В один бік — в другий бік:
 тут весь ти.

Вкидаючи листа у скриньку,
 простягаєш руку.

І знов простягаєш руку,
 чекаючи не відповідь, а листа.

Чому літак ніби хрест?

А якби птиці були круглі?

Де дорога без речей?

Згинеш без них і в них:

стиглий огірок недобрий,

бо він найдобріший,

Ти в плямах, бо блициш.

Пил немов замок,

коли нікого немає в кімнаті.

І ключ, як пил,

ледь видимий для стін,

яким однаково.

Батарея неопалення.

Вазон немолодості.

Вікно не надвір і не в кімнату,

наче око: може бути

і заплющеним.

*

Вона гойдаючись іде

і лист у руці несе.

Сумочка біла, як конверт.

Вона сідає на лаві,

читає листа на 8 сторінок,

написаного на поштамті.

Потім вона встає

до урни підходить і рве,

рве на клапті той лист.

Для чого цей довгий лист...

Літо танцює навкруг

на пляжі серед подруг.

*

Давно, як закрилась річка.

Давно, як перламутрова черепашка,

закрилась ти,

Плащ на руці, як складений дощ.
Лице, як вузол тугий.

В тій річці немає риби.
Не повірити, але ти вже ідеш.
Обернутись, але ти вже пішла.
Дощ накрапає, і я
закриваюся, як брильянт.

ВІК ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Зрубані гілки відкриті дверима.
У тому домі ходить лісоруб
по сірих дошках
і добудовує кімнати.

Гілки зачинають двері.
В їх тіні він ляже і засне.
М темряві шукатиме, як вийти.
І подумає про нікчемну цю роботу.

Потім його знайдуть у стовбурі,
як сірий осколок,
і визначать вік цивілізації.

*

Ти не прийшла, бо буває дощ,
Ти завагалась, бо буває осінь.
Ти запізnilась, бо ріки течуть.
Ти не злякалась, бо ти не забула.

Ти не прийшла тому:
що можна прийти,

можна згадати про це,
можна мріяти про це,
можна забути про це.

А було так синьо увечорі,
що перехожі замість газет
несли білих гусей.

ЧЕРЕВИКИ

Солодкі корзини
жінки із садів несуть.

А у мене яблука —
чорні блискучі.

По росі котяться яблука —
я йду до школи.

Влітку на горіще кину їх —
до гілок дитинства.

ДЗЕРКАЛО

Воно не може бути цілим,
бо дехто вкрав із нього скалку
на всякий випадок.

Дехто забавився і викинув,
декому ти сам віддав одну чи дві;
комусь ти віддавав усе.

Набравши скалок чужих —
підеш від себе.

ПОЕТИ

Куці поховали звуки,
але залишили форми.

Бо той, хто заплющує очі,
має руки.

І забираючи квіти —
чекає, що вони червоні.

РАЙСЬКІ ПТИЦІ

Поліна поклали у грубу
на сіре гніздо, іще тепле гніздо.
Впустили метелика, щоб вони проснулись.

У танці крил на барвистім килимі
пил пили очима білими.

Ворожили, шептали над казанами,
над горщиками, пахли борщем,
сумували трошки.

Сірий сум осипався, гніздо будував
для інших птиць.

А їх чекали чорні шпаки у димарі.

ПОГОНЯ

Сидимо в човні: я на сонці,
а ти в тіні.

Я за веслом золотим,
а ти з туманом голубим.

Я на ясній дощі, а ти
на темнозеленій.

А не хочеться мені самому
за золотим веслом сидіти,
на ясне сонце глядіти,
коли ти там сидиш...
ніби втікаєш.

НАЧЕ ТИ

У провулку будинки, як скло,
після дощу гладенького:
це наче ти ідеш
і несеш крила стрекози восени.

У провулку будинки,
як горби над тротуаром:
це наче ти ідеш
і дивишся у землю.

ЗОЛОТА ЛИПА

1

велике сине листя піднімається віялом від центру
з кожного листка звисають довгі волосинки —
то в тиші спочилі вітри
на кожному листку сяють білі перлини
на білі хати в долинах
і вертаються в ріках
і в криницях до центру

нижче синього листя
стовбур із жовтими колючками
то промені вогнищ бродять
у вогкій корі його ночі
а в стовбурі срібне дупло —
всі квіти і бджоли
ночують у ньому цієї ночі

2

безверхе дерево з'єднало квіти —
пробігли коні
із срібним листям на просторі

йшли цілий день під липою у золоті!!!
в одязі одяглися красні
та не минули золота!!

в рівнинах бачили рогату квітку
 леліли води між човнів землі
 сміялось тіло повне всіх очей простору

вона стояла на всі сторони однакова
 і поверталася до того
 хто птаха бачити свого хотів

хто птаха бачити свого хотів
 її далеко бачив де вона і є
 вона у нього за спиною
 а птах у неї на голові

3

од сходу літа бджолами вона горить
 гілки її для плоду
 ножем випереджають рух руки
 медіє дівчина і затіка між них
 зорею ріки радощів і втіх
 несуть її в мережу
 де квіти всім щасливим
 сплітають човен білий

зійшлись в світлицю сливи спілі
 на стіл схилилась голова пшениці
 брат золото вичісує
 із довгого проміння

вже половина бджіл мережу ту плетуть
 а половина сріблом до землі течуть

4

стоїш ти під коханням
 під срібним деревцем
 міряєш метелика до квітки
 а прохолодні двері саду
 сховали сором

чотири сонечка в світлиці
 а місяць на дверях
 як ручка срібна
 а горіх її в білій постелі
 червону квітку любить

5

весільну птицю несуть
 на золотій гілці

з неї ягоди сиплються
 з неї бджоли падають
 як без царства
 з неї срібні сльози
 як без царства:
 перша сльоза — цвіту нема
 друга сльоза — люта зима
 третя сльоза — плаче змія

ось голова пшениці і голова води
 прилетів рушник
 од царства —
 буде забирати

по дорозі військо виступає:
 він і вона
 і два мечі позад них несуть

6

тепер, зозуле, обкуй цей сад
 срібними півзвездами
 щоб встав виноград
 до сонця золотими свічками

7

нова хата: Доки ж я порожня буду стояти?
 жінці: Наряжайся вже йдуть
 голову пшениці несуть
 наряджайся

сухе дерево везуть
 наряджайся

жінці: Покуймо собі мідяні човни
 золоті весла
 та до світлиці пливім

а у світлиці чотири сонечка
 ще й місяць на дверях срібний
 горіх у білій постелі
 червону квітку любить

човен пливе
 наче рій реве

8

сухе дерево везуть
 суха скрипка грає
 в неї струни із рум'янцю —
 срібна бджола грає

в неї пальці із багрянцю
а чорні стрічки горами...
сльози як лози
зозулі над труною зносять

забілили рої горами
луною дерева забитий дятел
у білому дуплі зими

плач розхитав полегло дерево
по саму шию самому собі:
«намалював ти срібну бджолу на лиці
вона літає від чола до ніг
у сирій землі
облягли тебе срібні труби
і грають щось кругле

слова твої — бджоли німі»

9

сухе дерево везуть
в стіни його вперлися квіти поля

як тобі виламану квітку личком носити?

рибиною розбилася вечеря
і річка очей загусла
лише руки повні лусок

10

а рибина рибина та рибина
поле виорала
як за водою бігала

а наш син один один один
поле засіяв один
червоною ягодою
білою кісточкою

ось він іде
двоє його очей показують на нього
двоє його рук тримають гілку

вже до нього ніхто не признається

признавалась мила —
трава посохла

признавалась сестра —
озера стали

признавалась мати —
річки потекли

потекли з війни річки криваві
до хати під сіни
а в хаті вечеряти сіли

і така та вечеря
що сухе дерево все вище
а він все глибше

ось йому постіль біла
а над нею стіна німа

в німих вустах царюють бджоли
ось — показав подорожній — яблуко
що його не можна вкусити

оглянулись і побачили
як далеко в просторах
сяє золота липа

Літо 1969

Передруковуючи частину із поширюваної на Україні машинописної збірки молодого радянського поета Миколи Воробйова, зазначаємо, що робимо це без відома й волі автора, з неавторизованої ним копії, і тому в тексті можуть бути деякі огріхи. Під час шостого з'їзду письменників України режимний літературознавець і критик Леонид Новиченко зарахував Миколу Воробйова разом з Василем Голобородьком та ін. до «вузької групи авторів», яким «треба прикласти чималих зусиль, щоб вийти із стану того холодного камерного усамітнення, на яке вони самі себе прирекли». Виступивши з кількома циклами поезій на сторінках журналів 1965 і 1966 року, Микола Воробйов не мав досі змоги видати ні однієї збірки поезій. Перестали також появлятися його вірші в радянських журналах і газетах. Ціла збірка М. Воробйова «Золота липа» появиться окремим книжковим виданням. — Редакція.

«Дело номер 107»

ІЗ ЗАХАЛЯВНОГО НАРИСУ «БІЛЬМО»

Під назвою «Більмо» поширюється на Україні в різних редакціях нарис одного з діячів української культури про його арешт, слідство, засуд і перебування в радянських в'язницях та концентраційному таборі в 1965—67 роках. Автор нарису не названий. Є вістки, що ним мав би бути колишній викладач Львівського державного університету ім. Івана Франка і кол. інструктор у Львівському обласному комітеті КПУ Михайло Осадчий, автор статей про Остапа Вишню, друкованих у 1963—64 роках у радянських журналах, та дисертації на здобуття ученого ступеня кандидата філологічних наук п. н. «Журналістична діяльність Остапа Вишні (1919—33)», що її він захистив у 1965 році. Проте, певних даних про це немає. Копії цього нового документу захалаявної літератури одержано також за кордоном і ми передруковуємо вступну його частину, що в ній автор розповідає про перші тижні свого перебування під слідством і в тюрмі органів КГБ. — Редакція.

Електричний дзвінок настирливо сповістив про себе. Потім ще раз. Хтось настирливо добивався до помешкання, сквапливо переступаючи з ноги на ногу. «В таку рань! — подумав я. — Хто б це!» Якийсь занепокій укрався в мене: певно, з кимось щось скоїлося. Я відсунув двері, і, легенько відсторонивши мене, в кімнату увійшов високий, з випещеним лицем чолов'яга, загадково посміхаючись і вивчаючи мене. Мене вразив дивовижний погляд, що пронизав мене наскрізь, і личина самовпевненості. Не встиг я причинити двері, як у помешкання увійшло ще двоє. Вони швидко прискочили до вікон і позачиняли їх. «Сідайте», сказали мені, — «ось тут, поруч з дружиною. І не рухайтесь!» «Але ж...» Він витягнув якесь посвідчення і тицьнув мені перед очі. «Предъявитель этого имеет право носить оружие», встиг прочитати я і запитливо подивився на нього. Озброєна банда. Грабуватимуть серед білого дня? Начебто розуміючи мій стан, високий простягнув ордер на обшук. У мене відразу ж відлягло од серця, хоча я й далі нічого не розумів. Можливо, якась помилка. Можливо, вони переплутали номери помешкань. Але ні, обшук у мене. Вони вже ретельно поралися в моїх книжках, безладно переставляючи їх з купки на

купку. Вони чимраз поспішали, і я спостерігав, як з кожної хвилиною росте їх невдоволення. Чого вони так уперто пошукують? — думав я. Задзвонив телефон, але мені не дозволили підійти. Телефон дзвонив далі, не вгаваючи. А вони все перекидували мої книжки і зшитки. Я відчував себе принижено, якийсь холод неприємно сковував моє тіло. Поруч сиділа дружина, налякана й стривожена. Лихе передчуття, — міркував я. Час од часу на мене кидали в'їдливі погляди, холодні і недружелюбні. Так можуть дивитися тільки... Хтось з них радісно зверескнув, несподівано і майже не приховуючи свого задоволення. Наймолодший тримав в руках статтю «З приводу процесу над Погружальським». Це начебто омолодило прищельців, здавалося, вони зараз кинуться в танок, заштовхавши і мене до себе в коло. Був складений і протокол і у валізку покидали «Чорну раду» П. Куліша, «Історію української літератури» М. Грушевського, кілька збірок Б. Лепкого та ще якісь книжечки старих видань. Зверху, з не абияким ритуалом, поклали названу статтю. А за хвилину мене вже мчала блакитна, як води Святиязя, «Волга». Вони сиділи поруч, огрядні й пихаті, кидаючи один на одного багатозначні погляди. Подекуди вони скрещувались на мені, ще більше втискуючи мене в сидіння. Я заплющив очі і коли відтулив, побачив, що ми приїхали до сірого триповерхового наріжного будинку на Миру 1, колишній вулиці Сталіна...

✱

Я був столом, маленьким й неповоротним, якому ніяк не можуть знайти місця. Мене хапали голіруч і спішно кудись несли, несли, потім верталися назад і знову пересували на нове місце. Коридор, кабінети, коридор... Замерехтіло перед очима і все попливло: і долівка, і стеля. Перемінювалися люди й лиця; здавалося, мене закутали в сувій матерії і катулять підлогою. Штовхали ногами і згори злісно шептали.

— Чого тобі бракувало? — Чув я чийсь докірливий баб'ячий голос. — Молодий, захистив дисертацію, тільки б жити!..

— Брикало курчатко, добрикалося! Ех, ти!..

— Що я? — силюся зачепитися за щось і не можу. Катуль, катуль. Я опирався, але геть знесилів і лише безпорадно шепотів одно й то саме: «Що, я?»

Нарешті, все стихло. Мене гарячково кудись увіпхнули, виштовхнули з сувою, і я побачив перед собою холодне помешкання, молоду, стомлену людину, що нудно прозирала на мене, безвільно покліпуючи повіками. Молодий і лисий, лисий і молодий, подумав я і зіщулився під його грайливим посипуванням нижньої губи. «Сідайте!» — кинув він і відвернувся до столу. Не кваплячись, рушив до нього. «Боже, — впало мені

на гадку. — Певне, я справді вчинив якийсь злочин, сам того не відаючи? Новий Герострат?» Тоді він обернувся, зненацька вп'явся в мене якимись напівбожевільними очима і випалив одним духом:

— На твоїй машинці друкувалися тисячі листівок? На твоїй... Ти тільки вдаєш чесного, скритий, але ми все давно знаємо. Не признаєшся? Змусимо. Ще як, змусимо! Не такі були кралі і ті падали навколішки і слізно просили покаяння. Не те, що ти, гівно!

Ще нічого не розуміючи, я силкувався запам'ятати бодай кілька слів з тої тиради, але то була марна справа.

Слова спалилися на мене, наче град, і я лише вислуховував ті болючі місцини, які покривали мене всього. Якось беспорядно, тупо я спостерігав за людьми, що вскакували й вискакували з кімнати і щось кричали, кричали...

Переді мною спливав звичайний простокутник стола — єдина мовчазна і спокійна річ у кімнаті, яка своєю осталеністю якось наверхтала до дійсности, викидувала на поверхню з шаленої кафкіянської веремії. Я силкувався знайти якусь різницю в обличчях і голосах, які чогось вперто намагалися від мене і були схожі один на одного, як мідні гроші. П'ять, три, одна... Здавалося, на тлі столу весь час змінювалися декорації якоїсь грандіозної вистави, а десь збоку, замість грізних басів, тенорів, баб'ячих дискантів, ображено бубнів із суфлерської будки зіпсований магнітофон, у якого весь час рветься стрічка...

Я намагався сказати щось цим людям, мабуть, я все там щось говорив, опираючись, бо вони чіплялися на мої слова, і за тим я осувався кудись із прикованого до підлоги крісла, і його спинка була глухою стіною, яку неможливо поминути.

— Що, Маланчук?.. Ми й секретаря обкому зараз сюди приведемо, і ти, його работнічок, розповіси все, що робив! Про всі свої підлі дії!..

— Що, геній? В університеті викладає, кандидат наук? Знаємо вас кандидатиків! У тридцятих роках ще не таким голови крутили, як курочкам!..

— Що йому казати — сам знає. Навіть про одного з таких кандидатську писав: про вороного гумориста, про Вишню писав... націоналістиків увіковічуєте?

Я перечив, це був якийсь безлад думок і слів.

— Але я... як ви смієте... видатного українського... виходить семитомник його творів... висунуто на здобуття Ленінської премії!.. Давно реабілітований!..

— Реабілітований?.. — вони так витріщилися на мене, мов би я сказав про нову Помпею. Вони ніяк не хотіли йняти віри моїм словам. А відтак розреготалися. Вони аж похапалися за животи, так їм було смішно. Показували на мене пальцями, як на зачумленого, і реготали.

Я розгублено дивився на них і привидів людей, маленьких і безтурботних, які нагрянули сюди з іншої планети, щоб

хизуватися своєю молодістю, зухвалістю, жорстокістю. Вони знали собі ціну, владні покровителі, зверхні, непотрібні, певні у своїх вчинках. Вони геть не соромилися цього. Це було зовсім не по-людськи. І тут мене осягнула гадка: то вони просто жартуни. Вирішили побавитися трохи зі мною і тепер, нарешті домігшись свого, не витримали й регочуться. А я, мов цнотлива дівчина, упирався на всі лади. І зовсім, як хлопчина, я переймався їхнім настроєм і не встиг схаменутися, як уже реготав. Певне, що я тепер скидався на старенького Вишню, який теж ніяк не міг звикнути до цілковитої серйозності слідства, який ніяк не міг призвичаїтися до арештантського життя і не переставав жартувати.

— Чому ви мене вважаєте саме за терориста? Якщо вже так хочете засудити, так судіть ліпше за згвалтування Клари Цеткін...

*

Переді мною далі визначувався прямокутник стола, вираз усталености у цьому безладному рухові, який прохлюпувався навколо; він єдиний ще трохи приземлював мене, не давав провалитися в якусь глибоку яму, що подекуди виразно вчувалася у мене під ногами. Я навіть боявся тоді поворухнутися, щоб не поковзнутися й не полетіти вниз. А огрядні мужчини, що, певно, приваблюють своїми статурами уяву не однієї жінки, безладно — безладно кружляли довкола мене, я чув їхнє настирливе хихикання, ловив загадкові погляди, клапті фраз, які то нагально наочувалися, то відступали раптово назад, а я, мов дурник, настерігав за цим, неспроможний врешті-решт щось зрозуміти, і, мабуть, у цю хвилину був далеко від цього будинку, на якомусь плацу, закутий у кайдани і терпеливо дочікувався, коли прийде кат, щоб стяти голову. Гомоніли люди, плювалися, плакали, усе злилося до купи, а я стояв на помості, голий і змерзло поводив раменами. І тоді прийшов кат і кинув у гурт: хто хоче врятувати життя цього злодія і вийти за нього заміж? Захвилювалися, кинув хтось «я», але все вмерло і я загадково подумав, чому. Чому та не дійшла і голос її раптово пропав? Хто хоче вийти за нього заміж? Був кат, був поміст і кілька старих людей, що дивилися в землю...

Я здивувався тій тиші, що несподівано заповонила кімнату. Побіля мене уже нікого не було, я навіть не зауважив, коли всі повиходили. Я був самотній, зістарілий у цю мить і втрачений, як ті старці, я далі нічого не міг зрозуміти, та, зрештою, й не силувався цього зробити. Я гадкував за те, що надворі темно, поволі вицухає вуличний гамір і що я ще зранку не мав ані дрібки в роті. У мене було кілька копійок, принаймні на них можна було б купити пару пиріжків і перекусити десь у під'їзді. Я так захопився цією думкою, що навіть підвівся, щоб рушити. Здається, я навіть

зробив крок, але переді мною вималювалися заграбовані вікна і хтось збоку східно спитав: куди? Справді — куди? — перепитав я і сперся на стіл. Якщо не купувати пірижків, можна взяти таксі і поїхати додому, там на мене чекає стурбована дружина. Якщо я розщедрився на пірижки, вистачить ще й на трамвай. — Я чогось оглянувся назад і побачив, що нікого нема і там. Почулося, усміхнувся я, і я, як усі самітники, розмовляю з собою.

Хтось увійшов. Я навіть не повернув голови, лише коли почув чиесь владне «слідуйте за мною», — покірно рушив услід. Після усього гамору, що не вщухав довкола мене, я нарешті опинився у просторій кімнаті. Зі мною чомно привіталася зовні спокійна людина, яка назвалася моїм слідчим. Я одразу відчув до нього якусь внутрішню симпатію, принаймні вона була для мене тією соломинкою, за яку я мав намір, як всякий потопаючий, ухопитися. Нарешті, гадкував я, після стількох годин поневірянь, я зможу визнатися бодай щось за себе, щоб це могло означати! помилка? Я жертва чийогось головотяпства?

— Ви, Михайле Григоровичу, — мовив він згодом, ласкаво посадивши побіч себе, — запідозрені в розповсюдженні у місті антирадянської націоналістичної літератури. Зараз ми це питання вияснюємо, і вам нічого хвилюватися. Ще трохи терпіння — і підете додому. Але... усе залежатиме від того, наскільки ви щиро визнаєтеся в усьому...

Я не мав у чому признаватися, я так і сказав йому. Він уважно слухав мене, подеколи спішно щось занотовував, питав, уставав з крісла і, закривши руки за спину й пильно дивлячись у вікно, обрамлене ґратами, грався самопискою. Затим поволі обертався до мене, пильно дивився в очі, і відчував я у його погляді німу безжурну скептичність, подеколи навіть відвертий цинізм. Я особливо це відчував тоді, коли він утомлено переводив очі на ґрати, недвозначно натякаючи на їх змісл і що я матиму змогу познайомитися з ними ближче.

Згодом наша розмова зайшла так далеко, що я вже не міг визнати мети нашої бесіди. Ми, мов давні друзі, які довго не бачилися і нарешті зустрілися, від захвату почуттів, за якусь мить виговорили один одному про все і в той же час у розмові не можна було б чогось зловити конкретного. Ми торкалися питань мистецтва, літератури, але розмова швидко обривалася, оскільки його цікавило щось інше, я не був переконаний, що він знав про це інше. Мені здається, що він змушений був вести цю розмову і задля делікатности підтримував її. Ми говорили про свободу слова, про нерозуміння диктатури пролетаріату, яка, як зазначено в Програмі КПРС, «виконала свою історичну місію і з точки зору завдань внутрішнього розвитку перестала бути необхідною в СРСР», що «держава... на сучасному етапі перетворилася в загальнонародну державу, в органи вираження інтересів

і волі всього народу...» Я міг би цитувати напам'ять чи не всю програму КПРС, але він перебив мене на півслові, знервовано покусював губи, підвищуючи голос, але я вже цього не сприймав, я був байдужий до всього.

— Диктатура була, є і буде, — мовив він, прижмурюючи кліючі очі. — Алеж, вибачте, — спромогався я заперечити йому, — я молодий комуніст, і, мабуть, мені радше вірити партії, а не вам.

— Комуністи, навіть молоді, сюди не потрапляють, — куточком тонких губ, що ледь тремтіли, посміхався він. — А що до ваших слів, то ще не відомо, хто їх сказав — партія чи Хрущов.

— Признатися, таке розмежування мене дуже вразило, я навіть не спромігся заперечити йому, це було так зухвало! На той час мені, як працівникові Львівського обкому партії, було відомо, що Хрущов подав у відставку в зв'язку з погіршенням стану здоров'я, я навіть знав з офіційних джерел, що він припускався помилок у деяких питаннях внутрішньої і зовнішньої політики. Але розуміння партії і Хрущова як таких, що знаходилися на протилежних площинах, для мене було цілком новим.

— Але як можна вдаватися до такого розмежування? — здивовано мовив я. — Десять років Хрущов керував радянською країною і партією, десять років був «вірним ленинцем», першим авторитетом у світовому комуністичному русі, таким діяльним вождем...

— Ах, перестаньте! — скривився він. — Не вдавайте з себе наївного Карася, що силується вискочити з гарячої сковорідки. Місце таких вождів знаєте де?..

Він погрався самопискою, ледь похитуючись. Я чекав від нього продовження думки, але він так нічого й не сказав. Як мені здалося в останню мить, він знову, з властивою йому недвозначністю, дивився у вікно, на тлі якого проступали ґрати — єдиний витвір митця, який не зазнав жодної зміни протягом тисячоліть.

✱

Десь о дев'ятій мене завели в сусідню кімнату і сказали роздягнутися. Обшукували ретельно, навіть в таких місцях, про які говорити не дуже зручно. Знову ж те сприкрення на пісних лицьях, яке буває у людей, які вперше чогось шукають і не знаходять. Я був безвільним, якимсь навіть напівсонним, і з цього стану час од часу мене розбурхували холодні, неприємні чужі пальці, що повзали по тілу, мов вертляві п'явки. Я зараз не думав ні про що, і лише у голові то зринала, то западала одна й та ж сама гадка: раз обшуковують, то й спати покладуть. Я майже падав з ніг, і коли мене завели в камеру ч. 64, маленьку, незатишну, із задушливим повітрям, яке мене ще більше запаморочило, я

впав, не роздягаючись, на голий і брудний, але таки рідний в цю хвилину матрац, натягнув одягло, старе і потріпане часом і людськими долями, здається, що як заснути, мені ввижатимуться якісь болісні, худі лиця, які, напевно, силувалися зігріти це одягло. Де ті люди, подумав я, може їм тепер легше, адже сира земля чи не найліпше з усіх покривал...

Вранці я прокинувся від гуркоту в двері. Чийсь незнайомий голос кликав раз за разом, а потім і під моїми дверима: «подійом!» «подійом!». Я лежав, ще нічого не розуміючи, і цей голос нагадав мені той, який лунав колись у нашому селі, коли ганчірник проїздив вулицею і горлав, мов навіжений, одну й туж фразу: «Міняй лахи! міняй лахи!».

Я схопився і одразу ж засичав з болю — все моє тіло було в червоних плямах, які нестерпно пекли і свербіли. Але я не мав часу як слід роздивитися їх. У цей час мене заповонили незвичні слова, які виринали то там то тут у коридорі — «Аправлятца! в туалет! аправлятца!».

Це була для мене дивна музика слів, які я чув уперше і які нарешті привели мене до дійсності, і я, врешті-решт, згадав учорашній день і впізнав камеру. Вона була наповнена якимись човганням, яке просочувалось сюди невідомо звідки, шипляче й поспішне,видко люди кудись спішили працювати, але робота вимагала таємниці, і того звідусіль пробивався до мене чийсь шепіт:

— Ш-ш-ш-ш! Тіше! Тіше, тібе гаварят!.. Не положено!

Загриміли засуви зверху й знизу, заскреготав, мов радикулітний дід на печі, масивний замок. Мене оберігали, ніби забальзамованих фараонів у гробницях, приваливши важелезною кам'яною плитою; така думка раптом розсмішила мене, і я навіть відчув, як надимаю від погорди щоки, як випинаються груди і пружиняють ноги — фараони були ніщо, що їх склали під важелезними плитами! На моїх залізних дверях — безліч громіздких засувів і замків!..

— Аправлятца! — грізно гукнув з дверей маленький, як мальчик-спальчик, чоловічок у погонах з червоними полосками. — Шевелісь!..

«Мальчик-спальчик» простягнув мені два папірці, виховано мовив: «пажалуста», а за тим терпеливо поплівся позад мене. Фараони справді були ніщо в порівнянні зі мною. Навряд чи їм казали «пажалуста» і так пильно оберігали їх мандрівку до туалету.

*

Баланда... Я дивився на неї, як заворожений, здається, вона приклеїлася до металевої мисочки, чорної, закіптявленої, деформованої! — Такі можна зустріти на будь-якому смітнику міста. Я зачерпнув дерев'яною ложкою зелено-жовтої рідини і підніс до рота; але на півдорозі я спи-

нився і пильно подивився на неї — одвічну супутницю тюрми — цю фірмову «страву теж колись винайшов митець, який, напевно, не одну ніч просиджував над книгою «О вкусной і здоровой пище». Цей винахід пережив усі революції світу, всі війни, але й досі залишився незмінним. Леонардо да Вінчі винайшов швейну машину, але вона була така недосконала, що її навіть не можна порівняти із сучасними, на яких можна виконувати безліч операцій: можна строчити, обмотувати петлі, пришивати гудзики, церувати, вишивати. Але ім'я винахідника було не забуте, воно шанується нами. І яка несправедливість, що так гірко і невдячно забуто винахідника баланди! Адже ж його винайдення було чи не найдосконаліше із усіх винаходів людства — за тисячоліття воно не зазнало жодних змін...

Я підніс ложку ще ближче до рота і зненацька вражено опустив миску — у ніс мені вдарив такий згусток «парфумів», що в мене аж мимоволі перекосилося лице. Я обернувся до баланди спиною і ще раз з вдячністю і з неабиякою шанобою згадав про винахідника; якби я був у давньому віччю, — я б обов'язково нагородив його значком «Отлічник кулінарного дела»...

Я подумав про те, що наступна моя кандидатська робота буде саме про баланду! — ту баланду, якою можна поласувати у будь-якій країні, незалежно від способу її суспільного життя; ім'я винахідника мусить бути відкрито. Мені стало дуже приємно, що справу зроблю саме я і що увіковічення винахідника буде пов'язане з моїм скромним іменем.

Мої науково-історичні роздуми зовсім недоречно перебило костромське окання (може): «На о!.. на о!..» З дверей проглянуло чиясь добродушне обличчя, що мімікою підкликала мене до себе... «На о!..» Тут тільки дійшло до моєї свідомости, що в тюрмі, щоб в'язні не дізналися хто сидить в камері, не називають прізвищ, а називають перші літери прізвищ людей, яких потрібно викликати на допит. У таких випадках слід підбігати до дверей і називати своє прізвище пошепки. Я служняно підбіг і назвав, хоча мені було дуже смішно, адже ж у камері я був один.

— Падйом! руки назад! Руки назад, тебе говорят!..

Виводний ішов позад мене, час од часу спиняв, забігав за ріг, пильно видивлявся, чи немає кого, а потім знову гупав позад і весь час гучно клацав пальцями обох рук. Він робив це так управно, що я йому аж позаздрив, як напевно б позаздрив мені у цю урочисту мить і сам фараон, якого колись ескортували лише якісь нікчемні і штучні звуки барабанів і фанфар.

Вчорашній знайомий, з яким ми увечорі так чемно розмовляли і який відкрив мені очі на наше суспільне життя, сидів за масивним двотумбовим столом, що був устелений синім картоном; колір цей мені завжди подобався, це був колір небопростору, і він завжди заспокоював і наводив роздуми, звеселяв. Слідчий усміхнувся мені, і в мене одразу ж піднявся настрій. Мабуть, як він учора обіцяв, усе вже з'ясувалося, і зараз мене випустять додому, аджеж тримати далі не було ніякого глузду. Я сів навпроти нього, довірливо подивився йому в лице, і теж усміхнувся у відповідь: їй-богу, мені ця людина подобалася, при ньому в мене навіть світлішало в душі. Я ледве стримався, щоб не розповісти йому про мої спостереження, це, напевно, було б і для нього потішним.

— Зараз, за-раа-аз, — слідчий нахилився над столом і почав заповнювати протокол, — уже зараз все вияснюється, ще кілька питань, відшмагаємо тебе дубцем по голому місці і... марш додому, але більше не попадайся... Ти то не зробив нічого, але ж інші натворили...

Я не знав, що натворили інші, мене лише тішило те, що все так швидко вияснилося, що я невинний і що зараз піду додому, додому, подалі від камерної п'янки і задухи, подалі від цього похмурого наріжного будинку, подалі від «аправлятца!»; зараз я вийду на вулицю, дихну свіжим повітрям, і, мабуть, не візьму ані таксі, не сяду в трамвай, а піду по вулиці Суворова, Дзержинського, Леніна, поверну праворуч на Мечнікова і втраплю у свою довгождану Некрасівську...

— Та-ак... — сказав слідчий і підвів до мене сірі очі, у яких я тепер уловив відтінок прихованої холодності. — Яку літературу антирадянського змісту ви (в розмові він завжди «тикає», а коли вів протокол, то завжди «викав») отримували від Івана Світличного з Києва та від Богдана Гориня зі Львова?..

Я добре знав тих людей. Світличний подобався мені як розумна, урівноважена людина, талановитий критик, який ніколи (на звагу іншим) не йшов на жоден компроміс із власною совістю. Я відчував у ньому велику ерудицію, заздрив його знанням історії української культури, я захоплювався його смаком у літературному світі, його естетичним уподобанням, дотепністю, мене приваблювали в ньому і чисто людські риси характеру.

— Я нічого від нього не брав, — мовив я спокійно і одразу ж пожалкував за цими словами: слідчий, високий, повнотілий, грізний (він мені нагадував в цю мить Петра I), скочив з місця (куди ділися його тільки спокій, і зрівноваженість, і посмішка, і грайливо лагідний голос) і заступив собою майже цілу кімнату. Його очі вп'ялися в мене, я на-

віть чув його подих на своєму обличчі, він ледве володів собою (але стримував себе, мав натреновану волю).

— Обережно, обережно, ти: твої слова — твоя ж доля. Все залежить від тебе, ти маєш на це зважити!

Він мовчки пройшовся по кімнаті, сів за стіл, узяв самописку і з притиском мовив: — Я ж тебе хотів сьогодні випустити, а що ти робиш? Я ж мушу закрити «дело», а ти мовчиш, граєш із себе дурника, під карасика працюєш! Що брав від Богдана Гориня?

— Якщо Вас уже так цікавлять такі речі і від цього так залежить моя доля, то я можу ... зрештою сказати...

— Вот умніца! Гаварі...

— Пригадую, раз позичив почитати книжку про творчість художника Новаківського, дослідження «Наполеон і Україна» та «Договір Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем від 1654 року»...

— Стоп, стоп... Заспішив, як голий палку ставити, — перебив він мене, — так і запишемо: «...брал от Богдана Гориня антисоветскую литературу... «Договор Богдана Хмельницкого из царем Алексеем Михайловичем от 1654 года»...

*

Я пригадав собі одного страшного ревнивця, який довів свою цнотливу і чесну жінку мало не до божевілля. Йому ввижались навколо коханці, які зваблюють його дружину і навіть не платять за це мізерні копійки. Він називав її шлюхою, хоча вона була далека від перелюбства, він збивав її, і вона покійно мовчала, не сміючи ні в чому заперечити, оскільки він навіть не хотів слухати ніяких слів, переконань, доказів. Він мав у собі потребу ревнощів і він ревнував як митець, як поет, якого закрутила у собі стихія творчості і він в полоні цього покидає реальність світу і мислить лише одними образами. Наприклад, образом ревнощів. Це відома манія переслідування, манія ревнощів, манія смерті... Та жінка загуляла, вона завела собі безліч коханців і насолоджується їх красою і силою. Із загнаної, зацькованої, непоказної істоти вона стала знову людиною. Я заздрив їй, заздрив фанатично, безтямно, у мене вже почалася манія заздрощів. Я починав ненавидіти оту жінку, що їй усе далось так легко: вона покинула дім на годину-другу і завела коханців. Із цих мурів я не міг вирватися, не міг у комусь збуджувати до себе хіть млісними очима і оголеними колінами. Та зрештою, в мене й не було такої потреби...

З чесної людини хочуть зробити злочинця, вперто, послідовно, із задалегідь продуманим спектаклем, у якому випало грати глядачам, а акторові слухати. Глядачі грають бездарно, хоча не признаються в цьому, і не хочуть цього знати, вони грають, а актор заплющив очі і в безсиллі рве на собі у порожньому залі волосся.

Я ніколи не робив ніяких злочинів, я навіть не знав, як можна підло поступити з людьми, а мене переконували в протилежному, мені доводили, що я це робив і лише хитро приховую, як мала дитина, що розбила склянку і каже всім, що вона розбилася сама. В цьому вперто, нудно, послідовно переконував майор Гальський. Він робив це з таким натхненням, з такою жадобою якогось несподіваного відкриття, яке йому вперто не давалося в руки, але в яке він так вперто вірив, що мені було подеколи його аж жаль. Я щиро хотів допомогти цій людині зробити із себе злочинця, хотів насолодити його уяву, уяву маніяка, який, мов під наркотиком, марить манією злочинності навіть звичайного телеграфного стовпа. Він, мов скульптор, ліпить Венеру, це прекрасну жінку світу, і лютує з того, що вона прекрасна і що в ній немає рис злочинця, він ладен порубати свої руки, які творять проти нього.

О, як я заздрив тій жінці, що звелася і стала нарешті тією, яку вимислив її чоловік!

У мене було таке бажання бодай у чомусь допомогти майору Гальському, що я заледве стримувався, щоб не кинутися до вікна, розірвати ґрати, добігти до львівської столярівки, де вічно засідають інтелекти нашого суспільства — футбольні уболівальники, з силою порозкидати їх маніячні сектантські кучки і, зіп'явшись на тумбу, заволати: — Люди!.. Я ваш ворог! Я слуга західнонімецьких імперіалістів! Я шпигун, ви того, можливо, не знаєте, але я вже давно, ще раніше, як устиг народитися, виконую ганебні доручення оберштурмфюрера. Майоре Гальський, скажіть його імення! Крім всього, люди, — я ще учасник «малого кола» по підготовці нелегального з'їзду в Євпаторії; майоре Гальський, прошу! Ставайте поруч і розкажіть, що маєте на гадці. Кажіть, адже крім вас ніхто, навіть його учасники, не знають за цей з'їзд...

О, як я заздрив тій жінці!..

І знову я був на помості, і мій кат стояв поруч, підносив догори червону сокиру. Ось вона поскакала в мене перед очима, і я затулив їх. «Хто бажає взяти цього розбійника в чоловіки?» — дочув я чийсь голос, але він одразу й умер, і стало тихо. Але ні. Десь збоку долунював скрадливий ехидний смішок, що переривався, і тоді я розбірливо чув чиєсь деклямування. У мою свідомість закрадувалися знайомі рядки — близькі мені і дорогі. Майор Гальський, набравши пушкінської пози, читав напам'ять мій вірш «А я стояв серед Карпат», видрукуваний у львівській «Вільній Україні». Ось він спинився на хвилину, щоб перевести подих від сміху, і задеклямував далі. Побіч тряслися у сміхові якісь неприємні, злорадні обличчя, в які хотілося кинути щось образливе...

Я не думав про поетичну вартість вірша, він міг, зрештою, бути й найпримітивнішим, але в ньому я висловлював свою любов до України, вираз своєї Батьківщини. І те-

пер, коли Гальський сміявся з нього, я зрозумів, що сміється не з вірша, ні! Вони далекі були від цього. Вони сміялися з моєї любови до України...

— Він, всесвіт! — Україна! ха-ха-ха... й... твою жалогідного кретина мати!..

Майор Гальський не закінчував літературного інституту імені Горького. Він не вмів ховати свої критичні зауваження. Він був простий, як півлітри «Московського!».. Спершись на стіл, він продовжував далі деклямувати, спиняючись час од часу, щоб усі вволю насміялися. Він знає напам'ять навіть ті мої вірші, про існування яких я вже призабув. Я був геть паралізований величезною пам'яттю, і літературною ерудицією, і щирим захопленням моєю поезією. Я вперше бачив перед собою свого шанувальника...

— Й... того господа мати! Подвійна твоя душонка! Політична протитутка! посібник західнонімецького імперіалізму! Хто виконував доручення оберштурмфюрера?.. Хто був учасником «малага коло» по підготовці нелегального з'їзду в Євпаторії!? Усе скажеш!.. Усе знаємо! Звідки? А в колі у тебе, кандидатику наук, був підслуховач!..

Здається, я був маленьким, трохи дивакуватим хлопцем, що побачив недалеко велику діжку; йому невтримно закортіло побувати у середині. Це було таке поривисте бажання, що він ніяк не міг себе стримати. Швидко видерся на дерево, заплющив очі і стрибнув у неї. І враз трапилося щось непередбачене: діжка здригнулася, мов би здригалися камінні, по пнях. Вона перекидалася, вирівнювалася, спадала кудись донизу і потім, аж забивало дух, злітала догори.

Хлопчина геть онімів зі страху, неспроможний ані крикнути, ані заплакати. Він лише широко розплющив очі, наслуховаючи, як діжка, мов молодий кінь, міцно затиснула вудила, безголосо мчить кудись, звідки нема вороття...

«Який кінь? — подумав я, — і звідки таке безгоміння?» Я став розглядати стінки в діжці, що нікуди не рухалися насправді, а спокійно визначувалися перед очима. Стінки, зауважив я, були прокіптявлені, якісь сірі й надто буденні, як для діжки. З заполу проглядав клапець світла, яке розчленовували ґрати. Навіщо в діжці ґрати? І я побачив перед собою низького, кремезного чоловіка, який гаряче жестикулював, окутавшись на ліжковій хмарою диму, і розповідав мені за коней.

— Знаєте, — сказав він. — Того вороного я продав, він був у білих яблуках, дуже гарна тварина. А оце якось іду дорогою, аж дивлюся — віз пристав... Як тільки візник не нокав, стоїть на місці. Обертаюся, а кінь на мене дивиться, знаєте, і посміхається, як людина... Я так, знаєте, розгубився; п'ять років пройшло — і впізнав ідіотик. От, коник багатий був!..

Я помалу приходив до свідомости, одразу якось полегшало, і я навіть зітхнув; виходить, допит закінчився і я знову є в камері, ба, навіть не сам, — кремезний далі люто смалив цигарку за цигаркою і не переставав оповідати про коней.

— А вас за що сюди? — Пильно видивився на мене і вип'яв губу. — Де працювали досі?

— Я? Я працював викладачем в університеті, на факультеті журналістики. Вишні ви щось читали, чули щось про такого смішного письменника, так він писав... — Мені раптом зробилося весело і безтурботно, у мене мов би розв'язався язик, і я, не вгаваючи, розповідав йому про Вишню, а то, забувши про це, починав розповідати про щось, зовсім інше, і чим більше я говорив, тим швидше приходив до дійсности, тішися, відчуваючи, як безформна аморфність, що заповнила мою голову, поволі одсувається кудись убік і натомість я відчув у собі здатність мислити.

— А вас за що посадили — хабаря взяли? Когось в університет хотіли пропхати?

— Ну, що ви! Мене по 62 статті...

— Друкарню мали? Листівочки, хи-хи...

— Ну, що ви! Яка друкарня? Які листівки? Прийшли, забрали кілька книг з літератури та мистецтва, статтю...

— Ги — ги... За книги — і таку статтю? По ній же судять за нелегальну організацію, за спробу повалити владу, за розповсюдження нелегальщини... Щось не те! Може, ви щось студентам клепали?

— Ну, що ви! Тільки те, що в навчальній програмі вузу... — Він закинув голову і голосно розреготався.

— Завтра підеш, старий, дому, якщо не брешеш мені, — він змружив очі і на хвилю примовк. — Але зараз просто так не беруть. Виходить, щось є, га? Я розумію, щось десь трохи не те, так ми — в кущики і вухами зайчика накриваємося. Я теж з таких. Три місяці плутав слідство, водив за ніс прокурора, все приховував, приховував, вони, виявляється, про все давно знали. — Він з гіркотою затягнувся цигаркою і зі злістю, з якимось запізнілим каяттям, додав: — Так собі по-свинськи нашкодив, хамло. Роздер би на куски себе!

Мені стало жаль його, видно, людину теж спіткало нещастя, я, як всі нещасні, я співчував йому, навіть хотів зарадити його горю. Він отримав дванадцять років. Десь у нього дома чекала дружина, двійко дітей; жінка без чоловіка, діти без батька. Це особливо гостро відчуваєш у камері, відірваний від усього світу, забитий у чотири стіни, німі й беззвучні, які вперто не дають зріднитися з собою — холодні й неприступні.

— Ви знаєте, — мовив він, — мені сьогодні знову приснився годинник, він стояв на столі і не йшов. Напевно, жінка цієї ночі знову мені зрадила. Це завжди так, як сниться годинник. То комусь зраджують жінки. Але я не виню!

28. її — природа, її не зміниш. Мічурину, правда, це здавалося, алеж він не був жінкою; а ви одружені?

— Майже, — сказав я, — майже...

— А знаєте, ті коні, як люди. П'ять років не бачив, зупинився, дядько його батогом переїщить, а він стоїть і усміхається. Смішні такі тварини з цією своєю прихильністю, вірністю людині.

— Ви мені дозволите цигарку? Дозвольте припалити від вас...

— Прошу сірники...

— Ні, я хотів би, як не перечите... від вашої цигарки...

«Ви молода й красива, з університетською освітою, математик, з ким ви зв'яжете свою долю? Він зогниє в тюрмі, а ви... ви, як зможете обійтися без мужчини? Ви ще не пізнали одиноких жіночих ночей... Ви ще не знаєте, що то за мука... Боже, та ви така молода — з 43 року! І хочете занастити собі життя? Киньте ви його до біса, найдіть собі іншого — великого і міцного. Ви знаєте, що таке для жінки справжній мужчина? «С милим и в шалаше рай»... Так це не з милим, а з справжнім мужчиною. А що ви матимете з нього, якщо він навіть і вийде колись із тюрми — дистрофіка із виразкою шлунку...

— Алеж він незабаром буде батьком...

— Смійтеся, молода й красива, смійтеся з того. Це так усе дешево обходиться зараз...»

— Дозвольте, я вам допоможу припалити?..

Я дивився на його широку спину, він стояв коло віконця, широко розставивши короткі ноги, і далі розповідав про своїх коней. Я подумав, що обов'язково напишу про його коней вірша і подарую йому.

— Мое прізвище Палига, Палига Володимир Петрович, я з Великих Чучманів, що біля Бузька.

— Я напишу про ваших коней вірша.

— Слухайте, коли садять у тюрму конюхів, так я знаю, за що їх садять. А за що вас, поетиків? Невже за ті безобідні книжечки, які ви назвали? Тоді вами просто паплюжать гарне ім'я тюрми.

*

Я не переконаний, чи Кампанелла написав би колинебудь свій геніальний твір про майбутнє суспільство, якби 27 років не відсидів у в'язниці. У якійсь темній конурі, де на нього тисли гнітючі стіни, його дух був десь далеко звідси, він завжди полишав його в самотності, купаючись у якись світляних даялах, він назвав свою книжку «Місто сонця».

Я не знаю, не міг відчути свого духу, або я його не мав, або його ненароком прихопили під час обшуку і заперли десь у шафі, як багато гине в цьому світі талантів тільки

тому, що людина не має часу на писання. Вдень її поїдає праця, потім кав'ярні, а відтак сім'я. Вона лише ходить і думає, її мучать сюжети, але, так і не зафіксовані, щезають кудись, напевно, шукаючи свого господаря. Тут, у камері, особливо коли тебе тижнями не викликають на слідство і ти існуєш, забутий усіма на світі, це прикре відчуття вічно сидить у тобі, можна написати безліч «міст сонця», можна вигадати нову арифметику і другу таблицю множення. Я думаю: щоб у нас було багато гарних письменників, математиків, фізиків, кандидатів наук, їх постійно, на п'ятдесят — двадцять п'ять років треба саджати в тюрми і забути про них — хай вільно творять. Вони можуть і померти з голоду, але це не так, зрештою, й важливе, — головне, щоб залишилися їх імена і твори, які так потрібні для престижу країни.

Я попросив паперу й олівця, обережно склав усе це на столику і задумався; кремезний Володя сидів коло вікна, щось читав, якби він сидів десь інакше, помислив я, до мене б прийшли якісь гадки, він заступив мені світ, а може й дух мій боявся його широких плечей і блував попід вікнами, — Кампанелла з мене був нікудишній, можливо, на його вікні не було матового скла (тоді його, напевно, ще не видумали), і він принаймні міг насолоджуватися як не «містом сонця», то променями справжнього сонця. Тепер усе передбачено... Мабуть, мої предки так і не дочекалися нового «міста сонця»...

Але я марно намагався перехитрити самого себе; з мене був нікудишній не тільки Кампанелла, а й обвинувачений. Розважаючи себе паперовими ілюзіями, я чув, як у грудях наростає хвилювання, як скрадливо починає швидко битися серце, а очі невідривно стежать за столом.

— «Молодий і лисий, лисий і молодий», подумав я, — що зараз робиться в нього в тому місці, над яким має бути волосся?».

Він скинув на мене примружені колючі очі, але одразу ж і опустив, тепер вони швидко забігали по сторінках дивної книжки, густо списаної каліграфічним почерком. Чорнило було зелене, але воно мене зараз зовсім не заспокоювало, навпаки, бентежило й дратувало, — проти мене знову щось затівалося.

— Ну і ну, ну й Михайлик... Тихесенький, скромненький, хто б міг подумати... — він водив пальцем по рядках і ворухив губами, брови подеколи здивовано стрибли догори і там затримувались, він то веселів, то супився, закладав руки за спину, а потім поволі підносить на мене важкі очі. — Тепер, зрештою, не важливо, чи ти щось і говоритимеш. Та й не треба цього. Що вже мав сказати, сказав, та якби й хотів переповісти свої розмови із знайомими, то так не переповіси, як тут... — він крикнув від задоволення і наліг обома руками на товсту, як стародавня біблія, книгу, — у нас позаписувано...

— Що б то мало означати — угавеер? — мовив, ледь відчинивши двері, з порога «мій» слідчий. Здається, він пильно прислухався в коридорі до нашої розмови і тепер, вибравши слушну мить, поспішився зовсім збити мене з пантелику.

— Увеоер? — перепитав я, не розуміючи ані слова, ані його суті. Чиє б це могло бути прізвисьце?

— Криємося, карасику, маскуємося... — мовив з докором слідчий і осудливо похитав головою. — А негарно виходить у нас із тобою. Удаємо із себе чесного, а от забуваємо про чистосердечність...

Він кивнув «молодому й лисому, лисому й молодому», і той повагом прочитав із «біблії»:

«6 травня 1965 року. Тепер усі талановиті митці й поети, удаються лише до національної форми...»

Я вражено стенов плечима: звідки їм так дослівно відомі ці слова? Їх я казав у себе вдома одному молодому художникові Іванові Остафійчуку. Можливо, його запитали, і він розказав, але, вибачте, — слово в слово? — І я враз похолов від здогаду і омерзіння: вони підслуховували! Але як? Я мешкав на п'ятому поверсі — тоді що: телефон, горщик, відчинене вікно? Все можливе... Я чув, як весь сповнювався відразою, гидуванням. Мене, працівника обкому партії, викладача університету — *підслуховували!*.. Що вони хотіли знати? Я ніколи не висловлював ніяких потаємних речей, які несли в собі крамольний заряд, що я мав у серці, те говорив, і не соромився цього, приятелям, співпрацівникам на кафедрі, в обкомі партії. Це ж саме я кажу їм зараз і тут, на слідстві, але їх зовсім не цікавить це, це зовсім не крамола для них, так чого ж тоді людині не вірити, слідкувати за нею і робити з неї злочинця? Набагато різкіше висловлювалися про недоліки в нашому суспільному житті й інші люди, я знав їх, як чесних, порядних, це були науковці, літератори, — вони теж десь тут? Тут, поруч, за ними теж слідкують і записують навіть те, скільки хвилин сидять в туалеті. Що в них, як казав майор Гальський, «в жопах підслуховувачі!»...

Я дивився на переможні і сяючі лиця слідчих і відчував себе знову в діжці, що шалено котиться з гори, маленьким і безпорадним, і думав, що мене такого вихопили з життя. Видно, були сильніші побіч мене натури, але їх не чіпали, а, щоб налякати, зітерти в них повагу громадянина, зацькувати, вони вибрали слабшого і на цьому наочно хочуть продемонструвати, що на них чекає попереду, якщо вони не полишуть вказувати на чийсь Сіркові очі...

— Що ви хочете від мене? Що вам потрібно? — закричав я. О, тепер я вже не міг стриматися, я весь кипів від обурення. — Таке враження, що вам пан бог ніщо проти вас! — Я замовк, мені бракло слів. Я (був для них, оцих двох самовпевнених слідчих — ніщо! Гівно, як мені кидали в вічі, та чи тільки я?.. Про секретаря обкому партії, док-

тора наук, найбільшого радянського обрусителя-інтернаціоналіста Радянської Галичини, Маланчука, висловлювалися теж не краще. Ну, добре, я подеколи міг сказати в будь-якій ситуації, що в нас на Україні мало пропагують українську мову, я міг собі нажити недругів не тільки в особі слідчого, але й в самого Маланчука. Тоді як пояснити таке зневажливе ставлення до нього? — О, ні, я нічого не міг зрозуміти!..

«Коли сідають у тюрму конокради, так я знаю, чого вони сідають. Коли ж сідають поетики... Паплюжать тепер гарне ім'я тюрми!»...

Зранку завжди було трохи легше: знадвору вривався свіжий струмись повітря, а може, мені просто так здавалося, але відчуття чогось світлого не покидало мене до десятої ранку. «Падйом», «аправлятца», «баланда»... Я жив цими словами, як живеш у театрі милозвучним Грігом, подеколи про все забуваєш, і час від часу вривалося несподівано в гадку: щось має трапитися. Цього ніяк не можна було усвідомити, але воно непокоїло, веселило, збуджувало, — «щось має трапитися», і тоді я починав тихо наспівувати забуті мелодії, які видавалися мені чарівними, мов би гарне дівча. І тоді я заплющував очі, опирався на стінку і тихо оповідав вірші. Саме оповідав, бо подеколи навіть не міг вловити їх суті, їх авторів, — усе перемішувалося, переінакшувалося, зрештою, зливалось до купи, і тоді веселість навпереміш із якимось незвичним смутком заповнювала мене усього, і я починав сміятися. Володя пильно видивлявся на мене, і праве око його починало здивовано сіпатися. Тоді ми сідали на ліжку, або біля тумбочки і починали грати в «сірники». Це була така азартна гра, що за нею ми проводили цілі години. Це були щасливі години забуття — забувалося все; і камера, що нагадувала собачу конуру в поганого господаря, забувалися ідіотські запитання слідчих («з якою метою пив чай, з якою метою їхав на трамваї, з якою метою розмінював двадцять копійок, а не десять?»), забувалося все і навіть те, що «має трапитися десь попереду».

Таку гру могли вигадати лише в тюрмі, на волі вона була б безколірною, як світ у дальтоніка, але тут, у чотирьох стінах, вона видавалася геніальною за всі футбольні матчі, які могло коли-небудь бачити людство уболівальників. З двадцятьох п'яти сірників четверо мали зарубки — від одної до чотирьох. Кожна зарубка означала п'ять очків. Усі сірники складали стоячу коробку (футляр), потім його раптово піднімали, і сірники купно залишалися на тумбочці. Треба було підняти кожен сірник окремо, щоб не зачепити решти. Вигравав той, хто набирав більшу суму очок, тобто той, кому вдалося витягти всі сірники із зарубками.

Але гра врешті-решт стомлювала, ми пересварювалися з Володею за дрібниці, сідали подалі один від одного і подовгу не розмовляли, таячи глуху образу. Але не минало й півгодини, як на мене починало щось насуватися. Воно лягало на плечі, гнітило, запливало перед очима, і тоді явно ба-

чив перед собою якусь прояву, що нагадувала восьминога з бридкими щупальцями, які забиралися під шкіру, залазили всередину, — було чути навіть, як вони там ворухаться. Тоді я лягав горілиць на другий ярус свого ліжка і заплющував очі. Але тоді робилося ще страшніше: стіни сповзалися до купи, зсувалися донизу, стеля завалювалася на груди, чавила їх, і я зривався, мов попарений додолу, і Володя знову здивовано кліпав на мене оком.

— Що, боїшся, давить на тебе мила стіна? Ха! Зваж, милий, це не дитячий садок з товстозадими виховательками. Тут «рай», тільки набитий безхвостими чортами...

Нарешті мені принесли з дому передачу. Це було 28 вересня. Багато чого забулося, але цей день чомусь ні. Можливо, тому, що вона зворушила мене, обурила, нагадала мені про багато чого такого, що непокоїло мене на волі. Не кожен знає, що я був колись нечесним із собою, з людьми. Це не для слідчих, їх така нечесність зовсім не цікавить. Але тепер, у камері, мені було особливо прикро, коли я згадав про це. Пригадую, у Львові не було в продажу не те, що вершкового масла, а й навіть звичайної соняшникової олії. Я працював тоді в обкомі партії і разом з усіма працівниками міг легко купити їх у приміщенні обкомівського гаражу, на вулиці Зеленій 59. Завжди перед святами ми вирушали звідси з клунками, набитими дефіцитними продуктами. Щоб це не викликало в прохожих підозри, нас часто розвозили додому на машинах. А особливо на черговій обкомівській машині ЛВБ 10 — 45. І хто б міг подумати, що я з такою прикрістю прийматиму ці посилки, які нагадуватимуть мені обкомівські клуночки! Така аналогія виникла в мене зовсім несподівано, а може, мені її вбив в голову майор Гальський? — «Ти, й... комуніст, ти виносив обкомівські секрети! Недаремно тебе звідти вигнали!» Я ніколи не виносив і нікому не продавав обкомівських секретів. Я був членом партії і суворо дотримувався статуту (!!). Мене лише обурювали оці «клуночки», і подеколи перед близькими знайомими я не стримував себе і розповідав: чому ми, комуністи, пропагуючи скромність Леніна, не хочемо у побуті дотримуватися цих прекрасних рис його характеру? Він у скрутні хвилини відмовлявся від подарунків — цукру, костюмів... Він просив передати їх на утримання дитячих садків... А нас розвозила обкомівська машина з «клунками»...

Володя, понишпоривши в посилці, знайшов кілька цибулин і хитро підморгнув мені: тепер, контра, заживем. Я ще нічого не розумів, але перейнявся його настроєм. Ми вирішили стати городниками. У нас не було певної підготовки, але було нестримне бажання — винайти новий сорт цибулі! У паперові човники ми вклали по цибулині і розмістили їх у мисочці з водою. Це була не абияка забава — щомиті підходили до вікна, поливати рослину, дивитися, як вона зачинає життя, випускаючи блідозелені кільця. У камері з'явився новий в'язень, молодий і недосвідчений, як я, якого не

викликали на допити, якому не приписували «контри», але якого чекала звичайна смерть, як і всіх нас грішних. Але цибулі було набагато легше, ніж мені, оскільки вона не усвідомлювала всього цього, а вперто росла догори.

Наше меню — жовтозелена баланда — тепер набрало принадного вигляду. Накришивши до неї цибулиних щипір, ми змінювали не тільки її колір, а й смак. Тоді навіть ми остерігалися називати таку розкішну їжу «баландою». Це була цілюща страва, повна кальорій і життя. На волі цибуля лікує від семи хворіб, а тут, напевно, вона лікувала від усіх, які тільки могло витадати людство.

Але єдину хворобу, проти якої вона була безсила, — хворобу підозри, вона не могла вилікувати. Начальник ізолятора мало не дістав епілепсичний удар, як мені здалося, коли побачив її, молоду й життєрадісну, на підвіконні. Кожна її шепірка нагадувала йому гостру холодну зброю. Він обмацував її, випробовував на міцність, я стежив за його покvapливими рухами, сперши подих; ось зараз він візьме її і віднесе кудись, і ми знову залишимося самотніми і знову розраджуватимем себе грою в «сірники».

— Н-да! — сказав він, переконавшись, що ми виростили все таки не сталеві ножі, а звичайну цибулю. — Правилами внутрішнього розпорядку вирощування цибулі в камері не передбачено...

Я був щасливий — «в'язня» природи залишили, він і далі зеленів на підвіконні, розвіваючи нудьгу і приносячи з води нахабне життя, яке можна тільки тоді перепинити, коли розтопчеш, вирвеш із корінням...

Володя знову почав розповідати про коней. Я лежав, незворушно дивлячись на стелю, примружував очі, і тоді лампочка, що жевріла мало не коло самого носа, западала, як мені ввижалося, кудись під мене і пекла. Я перевертався на другий бік, протирав гарячково очі, але маячіння не щезало, воно надійно поселилося в мені. Я бачив перед собою сонячне поле, а може, це був луг, десь неподалік текла ріка Сула, і на її березі паслися коні.

— Їх було двадцять п'ять, — сказав Володя.

— Це були ваші коні? — мовив я до стінки, десь побіч ображено сопів Володя.

— Я їх пас коло ріки, і вони пили з неї воду.

— То не були твої коні, — обережно заперечив я, — у тебе не могло їх бути 25. — 25 було у Кальнишевського, і він їх пас у своїй ямі. Вона була глибока, і туди ніколи не заглядало сонце. Там не було ґратів і не було матового скла, і сонця теж не було. Ту яму проектував інженер, який мав вищу освіту. Він пас там коні 25 років, сидячи на голому камені і просячи згори води, — коні могли вмерти зі спраги. Вони паслися коло нього, на березі ріки, в якій ніколи не було води. Він був старим пастухом, у 84 роки не так легко пасти коней у цілковитій мряці, коли коні можуть кудись забігти. Як йому було важко!..

У 109 років Кальнишевський вперше за 25 років побачив світло, він побачив сонце, але вже ніколи не побачив своїх коней. — Коні розбіглися, і він осліп від світла, про яке марив чверть століття... Катерина II вміла любити чоловіків, вона вміла й ненавидіти їх. Яка страшна ненависть невинних жінок! Двадцять п'ять років у «кам'яному мішку!» Мій згорблений дідусю, як міг ти витерпіти його, як вижив ти стільки? Що, крім «баланди», що жило твоє хворе й безнадійне тіло? Що лікувало твої немічні ноги і безсилий рот. І що Ісусові муки проти твоїх? Його розп'яли на хресті, і він спокійно вмер. Він помирав на горі, він далеко бачив перед собою, йому світило сонце і дихало свіже повітря, — йому легко було вмирати. Ти теж мучився і не вмирав. Ти жив, а це була ще більша мука, як Ісусова. Але Ісус став святим, його муки освячені вірою, і вона живить боговірних тисячоліттями. Він міг і не існувати, його могли вигадати фанатики, його муки теж. А ти — реальний світ і реальні твої муки! Ти був насправді і знав, заради чого жив. Ти любив людей, їх землю, а вони, невдячні, забули не тільки твоє ім'я, але й те, заради чого ти жив. Вони моляться перед сном образам і не підозрівають того, що могли б помолитися не розп'ятому мученику, а тобі — останньому кошовому Запорізької Січі, і їх віра була б набагато справедливішою, аніж віра в потойбічний світ, який, крім раю, не обіцяє нічого. Кальнишевський у покрученій ямі! Це страшніше за розп'яття — за життя замурована під землю людина...

Я ніяк не міг заснути. Було вже далеко за північ. Спало місто, спала тюрма, спав Володя, спали його коні, він брехав, що мав їх 25 і пас на березі моєї річки, він негарний в'язень, думав я. Стіна зсувала мене на долівку, і я вхопився за нари, щоб не впасти. Але коли б навіть падав, то краще впасти на руки. Я повернувся до стіни спиною і враз похолов, — протилежна стінка стояла впритул до мене. Я гарячково хапався то за матрац, то за нари, — я не знав що робити, — стеля лягла мені на груди і чавила. Я не витримав...

— Ану, спати! — зашипів від дверей наглядач. — Бубниш тут мені опівночі, ще порозбуджуєш усіх!..

— Слушайте, дорогий, не осудіть, — я гарячково сповзав з нар донизу, мені весь час щось перепаляло дорогу до дверей. — Все відаю, — шепотів я майже в гарячці, не знаючи, куди подіти довгі руки. — Пустіть пройтися по коридору. Мене чавлять стіни, ви бачите, як вони рухаються? Я вам заплачу! Пустіть пройтися коридором...

Коридор мені зараз видавався чимось величезним, просторим, світлим, і я фанатично продовжував просити наглядача пустити мене пройтися. — «Тепер всі сплять, ніхто не побачить, повірте» — просив я. Я просив навіть тоді, коли наглядача не було вже коло дверей.

— Падло! — заревів не своїм голосом майор Гальський. — Подлая твоя душенька!.. Су-ка!..

Його кулак промайнув перед моїми очима, я ледь встиг відскочити, як він розмахнувся вдруге, і знову я побачив, радше відчув, як промайнув розмашистий повів коло самої голови. А він розмахувався і розмахувався, лютував, що ніяк не може втрапити у болоче місце, а я ледве встигав відводити вбік обличчя.

— Хрон! Не бойся, — хропів він десь збоку, чи ззаду. — Бити не буду!

І знову його кулак ковзав по моему вухові, і знову я шалено відступав, я поминув усі кутки кімнати і ніяк не міг знайти захисту. А він розпалившись, розчервонілий і дужий, стрибав, мов якийсь велетенський павук коло мене, перевертаючи усього себе, мов акробат. У якийсь момент мені здавалося, що він уже висить десь надомною, підповзає і звідти кидає на мене кулаками.

— Не бойся, хрон, не бойся, дурак! — не переставав він волати, і я ніяк не міг зрозуміти: чи йому справді не вдається вдарити мене, чи він просто й не гадає вдарити, а лякає, піддає «психологічній обробці». Але досить було мені глянути на секунду на його обличчя, перекошене люттю, і слова «не бойся, не вдарю» починали звучати для мене зовсім невтішно. Мені здавалося, що йому дуже кортить раз «не промазати», хоча, покищо, цього не траплялося. Зараз він нагадав мені того п'яного парубка, який, здираючи з неї одяг, не перестав обіцяти, що не чіпатиме її, просто буде ліпше, якщо вона буде голою...

Слідчий стримував його, на півдорозі до моєї голови, він хапав майора Гальського за руку і заспокійливо докоряв йому, але він «видирався», і все починалося спочатку.

— Що, Драч? — кричав він. — Творите героїв з поміж себе, роздуваєте авторитети, а він каляє якусь маячню. Драч!.. Таке гівно, як і ти, як і всі ви зі своїми Дзюбами і Світличними! Що, ще якийсь Холодний на орбіті з'явився? Ми з нього отут гарячого зробимо!.. Кайся, сволоч, п'ятки будеш лизати, але вже буде пізно!.. Всю гнилизну з себе виливай!

Він вибіг із кімнати слідчого, раптово, як і вбіг. Я сів на крісло, і все в мене попливло перед очима: слідчий, прямокутник стола, стіни. Потім вони раптово спинялися в якомусь несподіваному для мене положенні, а відтак починали крутитися у зворотному напрямку.

— Як він сміє? — спитав я. — Хіба можна дозволяти собі таке з людьми?

— Ви не сердьтеся на нього, майор Гальський гарна людина, — мовив спокійно слідчий. — Просто зараз багато антисоветчиків завелось і в деяких працівників не витримують нерви.

«Коли в когось здають нерви — він може піти й порубати у якоїсь вдови дрова, може взяти над нею шефство. Але дозволяти собі таке з людьми...»

— У вашому щоденнику записано, що ви якось були в Івана Світличного і розмовляли з ним про різне. Правда, тут записано, що розмова торкалася лише літератури і живопису, але щось мені не дуже віриться, що б ви, така цікава людина, обмежилися лише цим. Напевно, ви розмовляли й про політику, він щось доводив вам, ви або підтверджували, або заперечували. Ми розуміємо, що ви йому нічого такого не говорили, але він вам мусів говорити. І ось ви, як чесна й добропорядна людина, нам і розкажіть.

— Ви, наприклад, працювали над літературним процесом 20-их років. Вас, безумовно, цікавили, крім Остапа Вишні, й інші письменники. Ось тут у вас в щоденнику занотовано про Миколу Хвильового, про його участь в літературному процесі, про його ставлення до Остапа Вишні. Ви, мабуть, цими думками обмінювалися з Світличним. Що він вам радив, розкажіть...

— У нього велика бібліотека, які книги ви з цієї бібліотеки читали, які він Вам давав додому? Може просив комусь передати? Ви, напевно, переглядаючи бібліотеку, як людина освічена, не могли не зауважити, що тут є чимало рідкісних книг, які можна було б передати в бібліотеку. Чому він цього не зробив? Може, він хотів їх розповсюджувати? Це, очевидно, що так. І ви нічого не зробите підлого, коли це не скриватимете і підтвердите... А ось ще таке: всі ви кричите, так ось і у вас забрали статтю «Про процес над Погружальським», що спалили бібліотеку, що там згоріли цінні видання, так потрібні українському народові, тоді чому ж Світличний, коли так дбає за просвіту свого народу, на місце спалених книг не запропонує своїх? Цим він набагато більше допоміг би громадськості, аніж своїми оцими: вам дав прочитати, ви комусь, той — ще комусь, така, знаєте несерйозна, драбинка...

Голос слідчого був такий лагідний і вибачливий, мов би в булгаківського кота Азазала. Після бурхливого «експериментування» експансивного майора Гальського така переміна означала для мене все одно, що голу людину витягли з окропу і винесли на лютій мороз, і вона поволі починає приходити в себе, але, так і не прийшовши до свідомості, неприйомніє знову. Вона западає кудись у прірву. Йї весь час звиваються прояви, що скалять зуби і нашіптують тебе на гріх. Здається, ти Адам, а підлесна Ева зваблює тебе на заборонений плід, і ти не в спроможі стримати себе, і відмовити їй у цьому.

— Пишіть... пишіть, що може вигадати тільки ваша слідча уява. Пишіть, що я петлюрівець, що я бандеровець, що я махновець, що я щось набагато серйозніше й гірше за трьох. Пишіть, що я Джінгіс-хан... Тільки не чіпайте моїх друзів, вони ні в чому не винні, вони мені, ані я їм нічого антирадянського не давали, вони не створювали ніяких потаємних організацій, не готували ніяких з'їздів...

Слідчий розмашисто вів протокол, гортаючи листок за листком, а потім, зіпершись на спинку крісла, читав: «... Перебуваючи на квартирі Івана Світличного, я не міг не бачити його величезної бібліотеки, не міг не догадатися, що він напевно дає ці книги читати іншим...»

Слідчий був чудовим стилістом, якому могли б позаздрити і Фолкнер і Агата Крісті. Звичайні речі в нього набували нового звучання: все йшло через якісь підсвідомі здогадання, врешті-решт він дописався до того, що я, зробивши по кімнаті десять кроків, одночасно зробив державний переворот. Я ще не зробив, але міг про це ненароком подумати за цю коротку віддадь. Я ще не про що не подумав, але я міг подумати, від цього ніхто, і держава теж, не застережені... Він був дуже задоволений своїм письмом, лише вагався в розділових знаках і допитувався в мене вперто ком та крапок.

Наприкінці, щоб зовсім розвіяти в мене сумніви, що він не зичить мені зла, а жадає добра, він покликав до себе і пошепки, застережливо оглянувшись на двері, мовив:

— Що нас розділяє з тобою? Я — теж, що й ти. Хіба — що та різниця: ти спиш тут, а я вдо-ма. Хочеш, я не буду викликати проводного, а проведу тебе до камери сам...

Це був перший і єдиний випадок за моє тюремне ув'язнення, коли мені не кричали «стоп», коли поруч мене не клацали пальцями, а йшла приязна, усміхнена людина і щось оповідала про волю. Але я не приймав цієї оповіді, у вухах у мене бринів відчайдушний крик майора Гальського:

— «Що, чесний? — Якщо сюди такі й потрапляють, то звідси вже чесними не виходять!»

Чекаючи на Годо (II)

Семюель Беккет

АКТ ДРУГИЙ

Другий день. Той самий час.

То саме місце.

Черевики Естрагона посередині сцени, спереду, п'ятами докучи. Капелюх Щасливого на тім же місці. Дерево має чотирип'ять листків. Входить Володимир, розхвилюваний. Зупиняється, дивиться на дерево, нараз гарячково починає ходити по сцені. Зупиняється перед черевиками, підносить один, нюхає, виявляє огиду, ставить уважно назад. Виходить і входить. Зупиняється далеко праворуч, дивиться в далечинь, тримаючи над очима руку. Виходить і входить. Зупиняється далеко ліворуч, — як перед тим. Виходить і входить. Нараз зупиняється і починає голосно співати.

ВОЛ. У попа бу . . .

(Почавши зависоко, перестає, прочищує горло, знов починає).

У попа була собака,
Він її любив,
Вона вкрала кусень м'яса,
Він її забив.

І він її . . .

(Зупиняється, роздумує, знов починає).

І він її поховав,
І на гробі написав:

Що в попа була собака,
Він її любив,
Вона вкрала кусень м'яса,
Він її забив.

І він її поховав,
І на гробі написав:

(Зупиняється, думає, знов починає).

І він її поховав,
І на гробі написав:

(Зупиняється, думає, починає м'яко).

І він її поховав...

Стоїть хвилину мовчки, непорушно, тоді починає гарячково ходити по сцені. Зупиняється перед деревом, виходить і входить, зупиняється далеко праворуч, дивиться в далечинь, далеко ліворуч, дивиться в далечинь. З правого боку входить Естрагон, босий, похилена голова. Повільно переходить сцену. Володимир обертається, бачить його.

ВОЛ. Ти знову! *(Естрагон зупиняється, але не підносить голови. Володимир іде до нього). Ходи, хай обніму тебе.*

ЕСТР. Не торкай мене!

Володимир зупиняється, йому прикро.

ВОЛ. Хочеш, щоб я пішов геть? *(Павза). Гого! (Павза. Володимир оглядає його уважно). Вони тебе набили? (Павза). Гого! (Естрагон мовчить, голова похилена). Де ти ночував?*

ЕСТР. Не торкай мене! Не питай мене! Не говори до мене! Будь зі мною.

ВОЛ. Чи я тебе колись лишав?

ЕСТР. Ти дозволив мені піти.

ВОЛ. Глянь на мене. *(Естрагон не підносить голови. Розлючено). Чи ти глянеш на мене!*

Естрагон підносить голову, вони довго дивляться один на одного, тоді нараз обнімаються, легко вдаряючи себе по плечах. Кінець обіймів. Естрагон, не маючи опертя, майже падає.

ЕСТР. Що за день!

ВОЛ. Хто тебе набив? Скажи.

ЕСТР. Ще один день пройшов.

ВОЛ. Ще ні.

ЕСТР. Для мене вже пройшов, скінчився, хоч і що ще сталося б. *(Тиша). Я чув, як ти співав.*

ВОЛ. Правда, я пригадую.

ЕСТР. І то мене доконало. Я сказав собі: він сам один, він думає, що я пішов назавжди, і співає.

ВОЛ. Людина не є паном своїх настроїв, Я цілий день був у добрій формі. *(Павза). Я не вставав уночі, ні разу!*

ЕСТР. *(сумно): Бачиш, ти сциш краще, як мене нема.*

- ВОЛ. Я скучав за тобою... і в той же час я був щасливий. Чи не дивна річ?
- ЕСТР. (обурений): Щасливий?
- ВОЛ. Можливо, то не зовсім влучне слово.
- ЕСТР. А тепер?
- ВОЛ. Тепер?... (Втішено). Ось ти знову... (Байдуже). Ось ми знову... (Пригноблено). Ось я знову.
- ЕСТР. Бачиш, ти почувався гірше, коли я з тобою... Я теж почувався краще сам.
- ВОЛ. (сердитий): Тоді чому весь час рачкуєш сюди назад?
- ЕСТР. Я не знаю.
- ВОЛ. Ні, але я знаю. Тому, що ти не знаєш, як оборонятися. Я б їм не дозволив тебе бити.
- ЕСТР. Ти б не міг їх зупинити.
- ВОЛ. Чому ні?
- ЕСТР. Їх було десять.
- ВОЛ. Ні, я думав — заки ще вони тебе набили. Я б тебе затримав, щоб не робив того, що ти робив.
- ЕСТР. Я нічого не робив.
- ВОЛ. То чому вони тебе набили?
- ЕСТР. Я не знаю.
- ВОЛ. О, ні, Гого, суть у тому, що ти не усвідомлюєш деяких речей, які я усвідомлюю, ти сам це мусиш відчувати.
- ЕСТР. Кажу тобі, що я нічого не робив.
- ВОЛ. Можливо й ні. Але спосіб, як ти це робиш, має значення. Спосіб, як це робиш, — якщо хочеш далі жити.
- ЕСТР. Я нічого не робив.
- ВОЛ. Ти, мабуть, також щасливий, глибоко внизу, якби ти тільки знав.
- ЕСТР. Щасливий, чому?
- ВОЛ. Що ти знов зі мною.
- ЕСТР. Ти думаєш?
- ВОЛ. Скажи, що так, навіть коли це неправда.
- ЕСТР. Що мені казати?
- ВОЛ. Скажи: я щасливий.
- ЕСТР. Я щасливий.
- ВОЛ. Я також.
- ЕСТР. Я також.
- ВОЛ. Ми щасливі.
- ЕСТР. Ми щасливі. (Тиша). Що будемо тепер робити, коли ми щасливі?
- ВОЛ. Чекати на Годо. (Естрагон стогне. Тиша). Речі тут змінилися від вчора.
- ЕСТР. А якщо він не прийде.
- ВОЛ. (після хвилини збентеження): Побачимо, як настає час. (Павза). Я казав, що речі тут змінилися від вчора.
- ЕСТР. Все тягнеться.
- ВОЛ. Глянь на дерево.

ЕСТР. Гній ніколи не той самий від секунди до секунди.
ВОЛ. Дерево, глянть на дерево.

Естрагон дивиться на дерево.

ЕСТР. Хіба його там учора не було?
ВОЛ. Так, звичайно, що було. Не пам'ятаєш? Ми ледве не повісилися на ньому. Але ти не захотів. Не пам'ятаєш?
ЕСТР. Тобі снилося.
ВОЛ. Чи то можливе, щоб ти вже забув?
ЕСТР. Я такий вже є. Або негайно забуваю, або ніколи не забуваю.
ВОЛ. А Поззо і Щасливого — також забув?
ЕСТР. Поззо і Щасливого?
ВОЛ. Він усе забув!
ЕСТР. Я пам'ятаю божевільного, що попідбивав мені ноги, а пізніше валяв дурня.
ВОЛ. То був Щасливий.
ЕСТР. Це я пам'ятаю. Але коли то було?
ВОЛ. А його властителя, не пригадуєш його?
ЕСТР. Він кинув мені кістку.
ВОЛ. То був Поззо.
ЕСТР. І все це було вчора, кажеш?
ВОЛ. Так, звичайно, вчора.
ЕСТР. І тут, де ми зараз є?
ВОЛ. Де ж, думаєш, інакше? Не пізнаєш місця?
ЕСТР. (розлючений нараз): Пізнаєш! Що тут пізнавати? Ціле своє паршиве життя я рачкував у болоті. А ти мені говориш про пейзажі! (Дико дивиться навколо). Глянть на цю купу гною! Я ніколи і не зрушився від неї.
ВОЛ. Заспокойся, заспокойся.
ЕСТР. Ти і твої пейзажі! Розкажи мені про хробаків!
ВОЛ. Все одно ти не можеш твердити, що це (Жест) подібне чимнебудь до (Вагається) ... до Мейконської округи, наприклад. Не можеш заперечити, що є велика різниця.
ЕСТР. Мейконська округа! Хто говорив про Мейконську округу?
ВОЛ. Але ти сам там був, у Мейконській окрузі.
ЕСТР. Я ніколи не був у Мейконській окрузі! Я вивергав блювотину, свого життя тут, кажу тобі! Тут! У Каконській окрузі.
ВОЛ. Алеж ми там були разом, я міг був присягнути! Збирали виноград для чоловіка, який звався... (Ляскає пальцями) ... не можу пригадати імені, у місцевості, що звалася... (Ляскає пальцями) ... не можу пригадати назви, чи ти не пам'ятаєш часом?
ЕСТР. (трохи спокійніший): То можливе. Я нічого не забував.

ВОЛ. Але там удолині все червоне!
 ЕСТР. (роздратований): Я нічого не зауважив, — кажу тобі!

Тиша. Володимир глибоко зідхає.

ВОЛ. Ти тяжка до співжиття людина, Гого.
 ЕСТР. Нам краще розійтися.
 ВОЛ. Ти завжди так говориш і завжди рачкуєш назад.
 ЕСТР. Краще було мене вбити, як того іншого.
 ВОЛ. Якого іншого? (Павза). Якого іншого?
 ЕСТР. Як більйони інших.
 ВОЛ. (філософське): Кожному — його маленький хрест.
 (Зідхає): Аж до смерти. (Після-думка). Аж його за-
 будуть.
 ЕСТР. Тим часом поспробуймо говорити спокійно, поскільки ми не здібні мовчати.
 ВОЛ. Твоя правда — ми невчеперні.
 ЕСТР. Це так, щоб ми не думали.
 ВОЛ. Ми маємо таке виправдання.
 ЕСТР. Це так, щоб ми не чули.
 ВОЛ. Ми маємо свої причини.
 ЕСТР. Усі ці мертві голоси.
 ВОЛ. Вони шумлять, як крила.
 ЕСТР. Як листя.
 ВОЛ. Як пісок.
 ЕСТР. Як листя.

Тиша.

ВОЛ. Вони всі нараз говорять.
 ЕСТР. Кожний до себе.

Тиша.

ВОЛ. Вони шепочуть радше.
 ЕСТР. Шарудять.
 ВОЛ. Шепочуть.
 ЕСТР. Шарудять.

Тиша.

ВОЛ. Що вони кажуть?
 ЕСТР. Вони говорять про їхнє життя.
 ВОЛ. Жити — не було досить для них.
 ЕСТР. Вони мусять про це говорити.
 ВОЛ. Бути мертвим — ще не досить для них.
 ЕСТР. Не вистачає.

Тиша.

ВОЛ. Вони шумлять, як пір'я.
 ЕСТР. Як листя.

ВОЛ. Як попіл.
 ЕСТР. Як листя.

Довга тиша.

ВОЛ. Скажи щонебудь!
 ЕСТР. Я пробую.

Довга тиша.

ВОЛ. (*страждає*): Скажи щонебудь!
 ЕСТР. Що ми будемо робити далі?
 ВОЛ. Чекати на Годо.
 ЕСТР. О!

Тиша.

ВОЛ. То страшно!
 ЕСТР. Заспівай щонебудь.
 ВОЛ. Ні, ні! (*Задумується*). Можливо, ми могли б почати від початку.
 ЕСТР. То повинно бути легко.
 ВОЛ. Почати тільки тяжко.
 ЕСТР. Можеш почати з чоґонебудь.
 ВОЛ. Так. Але треба зважитися.
 ЕСТР. Правда.

Тиша.

ВОЛ. Поможи мені!
 ЕСТР. Я пробую.

Тиша.

ВОЛ. Коли шукаєш — чуєш.
 ЕСТР. Так.
 ВОЛ. І це не дозволяє тобі знайти.
 ЕСТР. Це так.
 ВОЛ. Не дозволяє тобі думати.
 ЕСТР. Але все одно думаєш.
 ВОЛ. Ні, ні, неможливо.
 ЕСТР. В тому діло — заперечуймо себе.
 ВОЛ. Неможливо.
 ЕСТР. Думаєш?
 ВОЛ. Нема загрози, що ми будемо ще думати.
 ЕСТР. То чому ми нарікаємо?
 ВОЛ. Думання ще не найгірше.
 ЕСТР. Можливо, ні. Але, на всякий випадок, там є стільки.
 ВОЛ. Стільки чого?
 ЕСТР. В тому діло, ставмо один одному питання.

ВОЛ. Що ти думаєш — на всякий випадок, там є стільки?..
 ЕСТР. Стільки менше горя.
 ВОЛ. Правда.
 ЕСТР. Тоді?.. Якби ми подякували за наші ласки?
 ВОЛ. Що дійсно страшно — це мати думку.
 ЕСТР. Хіба це нам колинебудь трапилося?
 ВОЛ. Звідки всі ці мертвяки?
 ЕСТР. Ці скелети.
 ВОЛ. Скажи мені.
 ЕСТР. Правда.
 ВОЛ. Ми мусіли трішки думати.
 ЕСТР. На самому початку.
 ВОЛ. Трупарня! Трупарня!
 ЕСТР. Не мусиш дивитися.
 ВОЛ. Немає вибору.
 ЕСТР. Правда.
 ВОЛ. О, то ще не найгірше, я знаю.
 ЕСТР. Що?
 ВОЛ. Що ми думали.
 ЕСТР. Зрозуміло.
 ВОЛ. Але ми могли без того обійтися.
 ЕСТР. Que voulez-vous.
 ВОЛ. О! Que voulez-vous. Точно.

Тиша.

ЕСТР. То не була така погана балачка.
 ВОЛ. Так, але тепер треба знайти щось нове.
 ЕСТР. Дозволь. *(Знімає капелюх, концентрується).*
 ВОЛ. Дозволь. *(Знімає свій капелюх, концентрується. Довга тиша).* О!

Накладають брилі, відпружені.

ЕСТР. Отож?
 ВОЛ. Що я говорив — від цього можна б починати.
 ЕСТР. Що ти говорив — коли?
 ВОЛ. На самому початку.
 ЕСТР. На самому початку ЧОГО?
 ВОЛ. Цього вечора... я говорив... я говорив...
 ЕСТР. Я не історик.
 ВОЛ. Зажди... ми обнялися... були щасливі... щасливі... що ми далі робимо, як ми щасливі... чекаємо... чекаємо... дай подумати... уже вертається... чекаємо... як ми щасливі... дозволь... о!
 Дерево!
 ЕСТР. Дерево?
 ВОЛ. Не пам'ятаєш?
 ЕСТР. Я втомлений.
 ВОЛ. Глянь на нього.

Дивляться на дерево.

- ЕСТР. Я нічого не бачу.
 ВОЛ. Вчора увечорі воно було чорне і голе. Тепер покриті листям.
- ЕСТР. Листям?
 ВОЛ. За одну ніч.
 ЕСТР. Мусить бути весна.
 ВОЛ. Але за одну ніч!
 ЕСТР. Я тобі кажу, що ми не були тут учора. Ще одно з твоїх марень.
- ВОЛ. А де ми були вчора, по-твойому?
 ЕСТР. Як я можу знати. В іншому відділі. Не бракує пороженчі.
- ВОЛ. *(певний себе)*: Добре. Ми не були тут учора увечорі. Що ми тоді робили вчора увечорі?
- ЕСТР. Робили?
 ВОЛ. Пробуй пригадати.
 ЕСТР. Робили... Я думаю — базікали.
 ВОЛ. *(контролює себе)*: Про що?
 ЕСТР. О, про це і те, я думаю, про ніщо особливе. *(З певністю)*. Так, тепер пригадую, вчора увечорі ми базікали про ніщо особливе. Це вже півстоліття тягнеться.
- ВОЛ. Не пригадуєш якогось факту чи обставини?
 ЕСТР. *(втомлений)*: Не муч мене, Діді.
 ВОЛ. Сонце, місяць. Не пригадуєш?
 ЕСТР. Вони мусіли бути, як звичайно.
 ВОЛ. Ти нічого незвичайного не запримітив?
 ЕСТР. На жаль!
- ВОЛ. А Поззо! А Щасливого?
 ЕСТР. Поззо?
 ВОЛ. А кості.
 ЕСТР. Вони були, як кості риби.
 ВОЛ. Поззо їх тобі кинув.
 ЕСТР. Я не знаю.
 ВОЛ. А копнув?
 ЕСТР. Правда, хтось мене копнув.
 ВОЛ. То Щасливий тебе копнув.
 ЕСТР. І все це було вчора?
 ВОЛ. Покажи свою ногу.
 ЕСТР. Котру?
 ВОЛ. Обидві. Підкоти штани. *(Естрагон дає Володимирові ногу, хитається. Володимир бере ногу. Обидва хитаються)*. Підкоти штани.
- ЕСТР. Не можу.

Володимир підтягає ноговицю, дивиться на ногу, пускає її. Естрагон майже падає.

- ВОЛ. Другу. *(Естрагон дає ту саму ногу)*. Другу, свине! *(Естрагон дає другу ногу. Тріюмфально)*. Ось рана! Починає загнивати.

- ЕСТР. І що з того?
 ВОЛ. *(пускає ногу)*: Де твої черевики?
 ЕСТР. Я мусів їх десь викинути.
 ВОЛ. Коли?
 ЕСТР. Я не знаю.
 ВОЛ. Чому?
 ЕСТР. *(роздратовано)*: Я не знаю, чому я не знаю!
 ВОЛ. Ні, я думав, — чому ти їх викинув?
 ЕСТР. *(роздратовано)*: Бо вони мене тиснули!
 ВОЛ. *(тріумфально показує на черевики)*: Он вони! *(Естрагон дивиться на черевики)*. На тому точно місці, де ти їх учора лишив.

Естрагон іде до черевиків, оглядає їх зблизька.

- ЕСТР. То не мої.
 ВОЛ. *(вражений)*: Не твої!
 ЕСТР. Мої були чорні, ці брунатні.
 ВОЛ. Ти певний, що твої були чорні?
 ЕСТР. Вони були щось у роді сірих.
 ВОЛ. А ці брунатні. Покажи.
 ЕСТР. *(підносить черевик)*: Вони ніби зелені.
 ВОЛ. Покажи. *(Естрагон дає йому черевик. Володимир оглядає його, кидє сердито)*. Е, на сто...
 ЕСТР. Бачиш, то все — прокляте...
 ВОЛ. Елементарне. Хтось прийшов і взяв собі твої, а тобі лишив свої.
 ЕСТР. Чому?
 ВОЛ. Його були на нього тісні, тож він узяв твої.
 ЕСТР. Але мої були також тісні.
 ВОЛ. На тебе, не на нього.
 ЕСТР. *(даремно пробує розібратися в цьому)*: Я втомлений! *(Павза)*. Ходім.
 ВОЛ. Ми не можемо.
 ЕСТР. Чому?
 ВОЛ. Ми чекаємо на Годо.
 ЕСТР. О! *(Павза. Розпачливо)*. Що ми будемо робити, що ми будемо робити?
 ВОЛ. Нічого не вдіємо.
 ЕСТР. Я далі так не можу!
 ВОЛ. Хочеш редиску?
 ЕСТР. То все, що маєш?
 ВОЛ. Редиску і ріпу.
 ЕСТР. Моркви нема?
 ВОЛ. Нема. Зрештою, ти переборщуєш з своєю морквою.
 ЕСТР. То дай мені редиску. *(Володимир перегортає в кишенях, не знаходить нічого, крім ріпи; врешті виймає редиску і подає Естрагону, який оглядає її, нюхає)*. Вона чорна!
 ВОЛ. Редиска є редиска.
 ЕСТР. Я люблю тільки рожеву, ти це знаєш!

ВОЛ. Не хочеш її?
 ЕСТР. Я люблю тільки рожеву!
 ВОЛ. То віддай назад.

Естрагон дає назад.

ЕСТР. Я піду дістати моркву.

Не рухається.

ВОЛ. Це вже робиться дуже не істотним.
 ЕСТР. Не досить.

Тиша.

ВОЛ. Ану попробуй їх.
 ЕСТР. Я пробував усе.
 ВОЛ. Ні, я думав черевики.
 ЕСТР. То було б добре?
 ВОЛ. Минав би час. (*Естрагон вагається*). Я запевняю — це було б зайняття.
 ЕСТР. Відпочинок.
 ВОЛ. Розвага.
 ЕСТР. Відпочинок.
 ВОЛ. Пробуй.
 ЕСТР. Ти мені допоможеш?
 ВОЛ. Так, звичайно.
 ЕСТР. Ми не найгірше радимо собі, га, Діді? Нас двоє.
 ВОЛ. Так, так. Ходи, попробуємо лівий перше.
 ЕСТР. Ми все щось знайдемо, га, Діді, що нам дає ілюзію, що ми існуємо?
 ВОЛ. (*нетерпляче*): Так, так — ми маги. Але продовжуймо те, що вирішили, заки не забули. (*Підносить черевик*). Ходи, дай мені ногу. (*Естрагон підносить ногу*). Другу, свине! (*Естрагон підносить другу ногу*). Вище! (*Сплетені, разом шкутильгають по сцені. Володимир нарешті натягнув йому черевик*). Пробуй ходити. (*Естрагон ходить*). Ну?
 ЕСТР. Пасує.
 ВОЛ. (*витає з кишені шнурок*): Спробуємо зашнурувати.
 ЕСТР. (*пристрасно*): Ні, ні, ні, — не шнурувати, без шнуровання!
 ВОЛ. Ти пожалуєш. Пробуємо другий. (*Як перед тим*). Ну?
 ЕСТР. (*невдоволено*): Також пасує.
 ВОЛ. Не тиснуть тебе?
 ЕСТР. Ще ні.
 ВОЛ. То можеш їх затримати.
 ЕСТР. Вони великі.
 ВОЛ. Може, колись матимеш шкарпетки.
 ЕСТР. Правда.

ВОЛ. То затримаеш?
 ЕСТР. Досить про ті черевики.
 ВОЛ. Так, але...
 ЕСТР. *(розлючено)*: Досить! *(Тиша)*. Думаю, що можна б собі сісти.

Розглядається за місцем, щоб сісти, тоді йде і сідає на купі.

ВОЛ. Ти точно там сидів учора увечорі.
 ЕСТР. Якби я міг заснути.
 ВОЛ. Вчора ти спав.
 ЕСТР. Попробую.

Набирає ембріональної пози, голова між колінами.

ВОЛ. Зажди. *(Йде і сідає біля Естрагона, починає голосно співати)*.

Бай-бай-бай-баї
 Бай-бай...

ЕСТР. *(дивиться сердито вгору)*. Не так голосно!
 ВОЛ. *(ніжно)*: Бай-бай-бай-баї

Бай-бай-бай-баї
 Бай-бай-бай-баї
 Бай-бай...

Естрагон засинає. Володимир тихо встає, знімає свій піджак і прикриває Естрагону плечі, пізніше ходить туди й сюди, б'є руками, щоб завітисся. Естрагон будиться раптово. Підскакує на рівні ноги, розглядається дико. Володимир біжить до нього, обнімає його рукою.

Ну, ну... Діді є тут... не лякайся.

ЕСТР. О!

ВОЛ. Ну, ну... вже по всьому.

ЕСТР. Я падав...

ВОЛ. Вже по всьому, вже минуло.

ЕСТР. Я був на вершечку...

ВОЛ. Не кажи мені! Ходи, ми те все заходимо.

Бере Естрагона за руку і водить його туди й назад, аж Естрагон відмовляється ходити.

ЕСТР. Досить. Я втомлений.

ВОЛ. Ти б волів застрягти тут бездільно?

ЕСТР. Так.

ВОЛ. Вдоволяйся.

Пускає Естрагона, підносить свій піджак, вдягає його.

ЕСТР. Ходім.
 ВОЛ. Ми не можемо.
 ЕСТР. Чому?
 ВОЛ. Ми чекаємо на Годо.
 ЕСТР. О!

Володимир ходить туди й назад.

Не можеш постояти спокійніше?

ВОЛ. Мені холодно.
 ЕСТР. [Ми прийшли заскоро.
 ВОЛ. Воно завжди так під ніч.
 ЕСТР. Але ніч не приходить.
 ВОЛ. Прийде несподівано, як учора.
 ЕСТР. І буде ніч.
 ВОЛ. І зможемо піти.
 ЕСТР. Тоді знов буде день. *(Павза. Розначливо)*. Що ми зробимо, що ми зробимо!
 ВОЛ. *(зупиняється, мюто)*: Ти перестанеш скиглити! Я попельку маю твого скигління!
 ЕСТР. Я йду.
 ВОЛ. *(побачив капелюх Щасливого)*: Ага!
 ЕСТР. Прощай.
 ВОЛ. Капелюх Щасливого. *(Йде до нього)*. Я був тут з годину і не бачив його. *(Дуже вдоволений)*. Чудово!
 ЕСТР. Ніколи більше мене не побачиш.
 ВОЛ. Я знав, що це правильне місце. Тепер нашим турботам кінець. *(Підносить капелюх, роздумує над ним, виправляє)*. Мусів бути дуже гарний капелюх. *(Надіває його, а свій подає Естрагону)*. Ось.
 ЕСТР. Що?
 ВОЛ. Потримай.

Естрагон бере капелюх Володимира. Володимир поправляє капелюх Щасливого на голові. Естрагон накладає капелюх Володимира, свій подає Володимиру. Володимир бере капелюх Естрагона. Естрагон поправляє на голові капелюх Володимира. Володимир накладає капелюх Естрагона, капелюх Щасливого подає Естрагону. Естрагон бере капелюх Щасливого. Володимир поправляє капелюх Естрагона на голові. Естрагон накладає капелюх Щасливого, капелюх Володимира подає Володимиру. Володимир бере свій капелюх. Естрагон поправляє капелюх Щасливого на голові. Володимир накладає свій капелюх, Естрагонів подає Естрагону. Естрагон бере свій капелюх. Володимир поправляє на голові свій капелюх. Естрагон накладає свій капелюх, Щасливого подає Володимиру. Володимир бере капелюх Щасливого. Естрагон поправляє на голові свій ка-

пелюх. Володимир накладає капелюх Щасливого, свій подає Естрагону. Естрагон бере капелюх Володимира. Володимир поправляє капелюх Щасливого на голові. Естрагон подає Володимиру назад його капелюх, Володимир бере його і подає назад Естрагону, який бере його і подає назад Володимиру, який бере його і кидає на землю.

Як мені пасує?

ЕСТР. Як я можу знати.
ВОЛ. Ні, але як я в ньому виглядаю?

Повертає голову в один і другий бік кокетливо, жестикулює як манекен.

ЕСТР. Потворно.
ВОЛ. Так, але гірше, як звичайно?
ЕСТР. Не гірше, не краще.
ВОЛ. Тоді можу його затримати. Мій набридав мені. (Павза) Як мені сказати? (Павза). Він свербів мене.

Знімає капелюх Щасливого, заглядає в нього, вигризує, вдаряє в дно, знов вдягає.

ЕСТР. Я йду.

Тиша.

ВОЛ. Не хочеш гратися?
ЕСТР. Гратися — в що?
ВОЛ. Ми могли б гратися в Поззо і Щасливого.
ЕСТР. Ніколи не чув про таке.
ВОЛ. Я буду Щасливий, ти Поззо. (Імітує Щасливого, вгнутого під тягарем валізи. Естрагон дивиться на нього з остовпінням). Давай.
ЕСТР. Що мені робити?
ВОЛ. Кляни мене!
ЕСТР. (після роздуму): Нечемний!
ВОЛ. Грубше!
ЕСТР. Гонококкус! Спірохета!

Володимир хитається назад і наперед, зігнутий вдвоє.

ВОЛ. Кажі мені думати.
ЕСТР. Що?
ВОЛ. Кажі: думай, свине!
ЕСТР. Думай, свине!

Тиша.

- ВОЛ. Я не можу!
- ЕСТР. Досить вже того.
- ВОЛ. Кажи мені танцювати.
- ЕСТР. Я йду.
- ВОЛ. Танцюй, свине! *(Він корчитьяся. Естрагон поспішно виходить вліво). Я не можу! (Розглядається, не бачить Естрагона). Гого! (Розхвилювано ходить по сцені. Зліва входить задиханий Естрагон. Біжить до Володимира, падає йому в обійми). Врешті ти прийшов!*
- ЕСТР. Я проклятий!
- ВОЛ. Де ти був? Я думав, що ти пішов назавжди.
- ЕСТР. Вони ідуть!
- ВОЛ. Хто?
- ЕСТР. Я не знаю.
- ВОЛ. Скільки їх?
- ЕСТР. Я не знаю.
- ВОЛ. *(тріюмфально):* То Годо! Врешті! Гого! То Годо! Ми врятовані! Ходім його зустрічати! *(Тягне Естрагона на крило. Естрагон опирається, звільняється, виходить праворуч). Гого! Ходи назад! (Володимир біжить ліворуч, дивиться на обрій. Входить Естрагон з правого боку, біжить до Володимира, падає йому в обійми) Ось ти знов!*
- ЕСТР. Я в пеклі!
- ВОЛ. Де ти був?
- ЕСТР. Вони йдуть звідтіля також!
- ВОЛ. Ми оточені! *(Естрагон біжить назад). Дурню! Там нема виходу. (Бере Естрагона за руку і тягне вперед. Жест рукою). Туди! Ні душі не видно! Пішов! Скоро! (Пхає Естрагона до публіки, Естрагон вісахується в переляку). Не підеш? (Задумується над аудиторією). Що ж, я це можу розуміти. Зажди, хай подумаю. (Роздумує). Єдина твоя надія — зникнути.*
- ЕСТР. Де?
- ВОЛ. За деревом. *(Естрагон вагається). Скоро! За дерево. (Естрагон іде і присідає за дерево, усвідомлює, що він не захований, виходить назад). Те дерево не стане нам у пригоді, зовсім певно.*
- ЕСТР. *(спокійніший):* Я попав у паніку. Пробач. Другий раз не станеться такого. Скажи, що мені робити.
- ВОЛ. Нема що робити.
- ЕСТР. Йди і стань отам. *(Тягне Володимира на самий край праворуч і ставить його плечима до сцени). Тут. Не рухайся і дивися. (Володимир розглядає обрій, приклавши руку до чола. Естрагон біжить і стає в такій же позі зліва. Вони повертають голови і дивляться один на одного). Спиною до спини, як у старі добрі часи. (Продовжують дивитися один на одного ще хвилину, а так знов розглядають обрій. Довга тиша). Чи бачиш, щоб щось наближалось?*

ВОЛ. (повертає голову): Що?
 ЕСТР. (голосніше): Чи бачиш, щоб щось наближалося?
 ВОЛ. Ні.
 ЕСТР. Я теж ні.

Знов розглядають обрій. Тиша.

ВОЛ. Ти мусів мати візію.
 ЕСТР. (повертає голову): Що?
 ВОЛ. (голосніше): Ти мусів мати візію.
 ЕСТР. Нема чого кричати!

Знов розглядають обрій. Тиша.

ВОЛ. }
 ЕСТР. } (повертаються одночасно): Чи ти...
 ВОЛ. О, пробач.
 ЕСТР. Продовжуй.
 ВОЛ. Ні, ні, після тебе.
 ЕСТР. Ні, ні, ти перший.
 ВОЛ. Я тебе перебив.
 ЕСТР. Навпаки.

Дивляться один на одного мюто.

ВОЛ. Церемонна мавпа!
 ЕСТР. Педантична свиня!
 ВОЛ. Закінчи свою думку, кажу!
 ЕСТР. Ти закінчи свою.

Тиша. Вони наближаються. Стають.

ВОЛ. Дурнуватий!
 ЕСТР. В тому й суть — ображаймо себе.

Відвертаються, розходяться, знов сходяться.

ВОЛ. Дурнуватий!
 ЕСТР. Наволоч!
 ВОЛ. Аборт!
 ЕСТР. Морфій!
 ВОЛ. Кріт — каналний!
 ЕСТР. Курат!
 ВОЛ. Кретин!
 ЕСТР. (остаточно): Кр-р-итик!
 ВОЛ. О!

Нишкне, поборений, і відвертається.

ЕСТР. А тепер мирімося.
 ВОЛ. Гого!

ЕСТР. Діді!
 ВОЛ. Дай руку!
 ЕСТР. Бери!
 ВОЛ. Ходи в мої обійми!
 ЕСТР. Твої обійми?
 ВОЛ. До моїх грудей!
 ЕСТР. Так даваймо!

Обнімаються. Розходяться. Тиша.

ВОЛ. Як час летить, коли розважаєшся.

Тиша.

ЕСТР. Що будемо робити?
 ВОЛ. Коли чекаємо.
 ЕСТР. Кістку?
 ЕСТР. Коли чекаємо.

Тиша.

ВОЛ. Ми могли б робити наші вправи.
 ЕСТР. Наші рухи.
 ВОЛ. Наші піднесення.
 ЕСТР. Наші відпруження.
 ВОЛ. Наші видовження.
 ЕСТР. Наші відпруження.
 ВОЛ. Щоб розігрітися.
 ЕСТР. Охолодитися.
 ВОЛ. Так даваймо.

Володимир скаче з ноги на ногу. Естрагон імітує його.

ЕСТР. *(зупиняється)*: Досить. Я втомлений.
 ВОЛ. *(зупиняється)*: Ми не в формі. А може трохи глибокого вдихання?
 ЕСТР. Я втомився дихати.
 ВОЛ. Твоя правда. *(Павза)*. Тоді робім дерево, для баянсу.
 ЕСТР. Дерево?

Володимир робить дерево, хитаючись на одній нозі.

ВОЛ. *(перестає)*: Твоя черга.

Естрагон робить дерево. Хитається.

ЕСТР. Думаєш, що Бог мене бачить?
 ВОЛ. Мусиш закрити очі.

- ЕСТР. *(зупиняється, розмахує кулаками, кричить на все горло):* Боже, май милосердя до мене!
 ВОЛ. *(роздратований):* А до мене?
 ЕСТР. До мене! До мене! Милосердя! До мене!

Входять Поззо і Щасливий. Поззо сліпий. Щасливий обладований, як перед тим. Шнур, як перед тим, тільки коротший, щоб Поззо міг легше слідувати. Щасливий має інший капелюх. Побачивши Володимира і Естрагона, він зупиняється. Поззо продовжує ходу, вдаряється об нього.

- ВОЛ. Гого!
 ПОЗЗО *(вхопився за Щасливого, який спотикається):* Що це є? Хто це є!

Щасливий падає, випускає все з рук і тягне за собою Поззо. Вони лежать безрадно між розкиданим багажем.

- ЕСТР. Чи то Годо?
 ВОЛ. Нарешті! *(Йде до купи).* Нарешті, поміч!
 ПОЗЗО Поможіть!
 ЕСТР. Чи то Годо?
 ВОЛ. Ми починали заломлюватися. Тепер напевно вже дотягнемо цей вечір.
 ПОЗЗО Поможіть
 ЕСТР. Чуєш його?
 ВОЛ. Ми вже не самотні, чекаючи ночі, чекаючи на Годо, чекаючи на... чекаючи. Цілий вечір ми змагалися без помічі. Тепер це за нами. Це вже — завтра.
 ПОЗЗО Поможіть
 ВОЛ. Час знову пливе. Заховається сонце, зійде місяць, і ми підемо... звідси.
 ПОЗЗО Милосердя!
 ВОЛ. Бідний Поззо.
 ЕСТР. Я знав, що це він.
 ВОЛ. Хто?
 ЕСТР. Годо.
 ВОЛ. Але то не Годо.
 ЕСТР. То не Годо?
 ВОЛ. То не Годо.
 ЕСТР. А хто тоді?
 ВОЛ. Поззо.
 ПОЗЗО Сюди! Сюди! Поможіть!
 ВОЛ. Він не може встати.
 ЕСТР. Ходім.
 ВОЛ. Ми не можемо.
 ЕСТР. Чому?

ВОЛ. Ми чекаємо на Годо.
 ЕСТР. О!
 ВОЛ. Може, він має для тебе ще одну кістку.
 ВОЛ. Курку. Не пригадуєш?
 ЕСТР. То був він?
 ВОЛ. Так.
 ЕСТР. Запитай його.
 ВОЛ. Може, ми повинні йому перше допомогти.
 ЕСТР. Що допомогти?
 ВОЛ. Встати.
 ЕСТР. Він не може встати?
 ВОЛ. Він хоче встати.
 ЕСТР. То хай встає.
 ВОЛ. Він не може.
 ЕСТР. Чому?
 ВОЛ. Я не знаю.

Поззо пручається, стогне, б'є кулаками об землю.

ЕСТР. Ми перше повинні спитати його про кістку. Тоді, якщо він відмовить, лишимо його тут.
 ВОЛ. Хочеш сказати, що він на нашій ласці.
 ЕСТР. Так.
 ВОЛ. І що ми повинні підпорядкувати наші добрі послуги певним умовам.
 ЕСТР. Що?
 ВОЛ. Виглядає досить логічно. Але я боюсь одного.
 ПОЗЗО Поможіть!
 ЕСТР. Чого?
 ВОЛ. Що Щасливий розійдеться ні з того, ні з сього. І тоді нам попаде.
 ЕСТР. Щасливий.
 ВОЛ. Той що напав на тебе вчора.
 ЕСТР. Кажу тобі — їх було з десять.
 ВОЛ. Ні, перед тим, той що тебе копнув.
 ЕСТР. Він є тут?
 ВОЛ. Великий як життя. *(Жестукує в бік Щасливого).* Тимчасово він нешкідливий. Але він може накинута-ся кожної хвилини.
 ПОЗЗО Поможіть!
 ЕСТР. А якби ми його набили, ми вдвох?
 ВОЛ. Ти думаєш, якби ми напали на нього сонного?
 ЕСТР. Так.
 ВОЛ. Звучить добре. Але чи ми зможемо таке зробити? Чи він дійсно спить? *(Павза).* Ні, найкраще скористатись тим, що Поззо просить допомоги.
 ПОЗЗО Поможіть!
 ВОЛ. Помогти йому...
 ЕСТР. Нам допомогти йому?
 ВОЛ. Передбачаючи щось конкретне взамін.
 ЕСТР. А припустім, що він...

ВОЛ. Не тратьмо часу на пусте говорення! *(Павза. Пристрашно)*. Робім щось, як маємо нагоду! Не кожного дня є так, що ми потрібні. Що ми персонально є потрібні. Інші стрінули б таку нагоду так само, якщо не краще. До цілого людства був звернений цей крик за допомогою, який ще дзвонить в наших вухах! Але на цьому місці, у цю хвилину, ціле людство — це ми, чи нам це до вподоби, чи ні. Тож використаймо цю нагоду, заки не запізно. Хоч раз гідно заре-презентуймо той низький рід, до якого жорстока доля нас призначила! Що ти скажеш? *(Естрагон не каже нічого)*. То правда, що коли заклавши руки, важимо всі за і всі проти, ми не є менше гідні роду людського. Тигр кидається помогти своїм однородцям без найменшої задуми, або ушивається в гуцавину чагарника. Але не в тому суть. Що ми тут робимо — в цьому суть. І ми благословенні в цім випадку, бо ми випадково знаємо відповідь. Так, у цьому безмежному замішанні одна-єдина річ є ясна. Ми чекаємо на прихід Годо.

ЕСТР. О!

ПОЗЗО Поможіть!

ВОЛ. Або на прихід ночі. *(Павза)*. Ми дотримали нашого домовлення. Скільки людей може почванитися хоч таким?

ЕСТР. Більйони.

ВОЛ. Ти думаєш?

ЕСТР. Я не знаю.

ВОЛ. Ти можеш бути правий.

ПОЗЗО Поможіть!

ВОЛ. Все, що я знаю — години довгі в таких умовах, і змушують нас обманувати їх вчинками, які — як мені висловитись — які з першого погляду виглядають доречні, поки не стануть звичкою. Ти, може, скажеш — щоб зберегти наш глузд від захитання. Без сумніву. Але чи він давно вже не блудить без кінця крізь ніч бездонних глибин? Над цим я часом призадумуюсь. Чи розумієш мое мислення?

ЕСТР. *(афористичний на відміну)*: Ми всі родимося божевільні. Дехто таким лишається.

ПОЗЗО Поможіть! Я заплачу!

ЕСТР. Скільки?

ПОЗЗО Сто франків!

ЕСТР. Це замало.

ВОЛ. Я не йшов би аж так далеко.

ЕСТР. Думаєш, що це досить?

ВОЛ. Ні, я думаю, аж так далеко, щоб твердити, що в мене було слабо в голові, як я прийшов на світ. Але не в цьому суть.

ПОЗЗО Двісті!

ВОЛ. Ми чекаємо. Ми знуджені. *(Підносить угору руки)*. Ні, не переч, ми знуджені на смерть, — цього не заперечиш. Добре. Приходить щось відмінне — і що ми робимо? Лишаємо на призволяще. Ходи, берімося до роботи! *(Наближається до них, зупиняється)*. За одну хвилину все це зникне, і ми знову будемо самотні, оточені нічотою! *(Задумався)*.

ПОЗЗО Двісті!

ВОЛ. Йдемо!

Намагається звести Поззо на ноги, не може, знову пробує, спотикається, падає, пробує встати, падає.

ЕСТР. Що з вами всіма?

ВОЛ. Поможи!

ЕСТР. Я зараз.

ВОЛ. Не лишай мене! Вони мене заб'ють!

ПОЗЗО Де я є?

ВОЛ. Гого!

ПОЗЗО Поможіть

ВОЛ. Поможи!

ЕСТР. Я зараз.

ВОЛ. Поможи наперед мені, а тоді підемо разом.

ЕСТР. Обіцяєш?

ВОЛ. Присягаю!

ЕСТР. І ніколи не вернемося назад?

ВОЛ. Ніколи!

ЕСТР. Підемо до Піренеїв.

ВОЛ. Куди схочеш.

ЕСТР. Я завжди хотів мандрувати по Піренеях.

ВОЛ. Будеш мандрувати.

ЕСТР. *(відсахнувся)*: Хто пердів?

ВОЛ. Поззо.

ПОЗЗО Тут! Тут! Милосердя!

ЕСТР. Це огидне!

ВОЛ. Скоро! Подай мені руку!

ЕСТР. Я йду. *(Павза. Голосніше)*. Я йду.

ВОЛ. Що ж, думаю, що врешті я підведуся сам. *(Пробує, падає)*. У повноті часу.

ЕСТР. Що з тобою?

ВОЛ. Йди до чорта!

ЕСТР. Ти залишаєшся тут?

ВОЛ. Покищо.

ЕСТР. Встань, бо простудишся.

ВОЛ. Не турбуйся мною.

ЕСТР. Встань, Діді, не будь твердолобим!

Простягає руку, яку Володимир хапає паєпійно.

ВОЛ. Тягни!

Естрагон тягне, спотикається, падає. Довга тиша.

ПОЗЗО Поможіть!
 ВОЛ. Ми приїхали.
 ПОЗЗО Хто ви?
 ВОЛ. Ми люди.

Тиша.

ЕСТР. Солодка мамо земле!
 ВОЛ. Можеш встати?
 ЕСТР. Я не знаю.
 ВОЛ. Пробуй.
 ЕСТР. Не тепер, не тепер.

Тиша.

ПОЗЗО Що сталося?
 ВОЛ. Ти перестанеш, ти! Чумо! Він ні про що не думає,
 тільки про себе!
 ЕСТР. А як би так задрімати?
 ВОЛ. Ти чув його? Він хоче знати, що сталося!
 ЕСТР. Не зважай на нього. Спи.

Тиша.

ПОЗЗО Милосердя! Милосердя!
 ЕСТР. (*прокидається*): Що таке?
 ВОЛ. Ти спав?
 ЕСТР. Я мусів, мабуть.
 ВОЛ. Це той байстрюк Поззо знов.
 ЕСТР. Зупини його, копни його в гузно.
 ВОЛ. (*б'є Поззо*): Чи ти перестанеш! Паршива воше! (*Поззо виплутується з криком болю і повзе набік. Зупиняється, сіпно жестикулює і кличе на допомогу. Володимир піднісся на лікоть, слідкує за ним*). Він забрався! (*Поззо падає*). Він упав!
 ЕСТР. Що нам тепер робити?
 ВОЛ. Може, я підповзу до нього.
 ЕСТР. Не лишай мене!
 ВОЛ. Або крикну.
 ЕСТР. Так, крикни до нього.
 ВОЛ. Поззо! (*Тиша*). Поззо! (*Тиша*). Не відповідає.
 ЕСТР. Разом.
 ВОЛ. } Поззо! Поззо!
 ЕСТР. }
 ВОЛ. Він поворухнувся.
 ЕСТР. Ти левний, що його ім'я Поззо?
 ВОЛ. (*затривожений*): Пане Поззо, ходіть назад, ми вас не будемо торкати.

Тиша.

- ЕСТР. Попробуємо кликати його іншими іменами.
 ВОЛ. Я боюся, що він умирає.
 ЕСТР. То було б приємне.
 ВОЛ. Що було б приємне?
 ЕСТР. Кликати його іншими іменами, одно за другим. Провело б час. І ми мусіли б скоріше чи пізніше потрасти на правильне.
 ВОЛ. Я тобі кажу, що його ім'я Поззо.
 ЕСТР. Ми зараз побачимо. (*Думає*). Авель! Авель!
 ПОЗЗО Поможіть!
 ЕСТР. Попав відразу!
 ВОЛ. Мені остогид цей мотив.
 ЕСТР. Можливо, другий називається Каїн. Каїн! Каїн!
 ПОЗЗО Поможіть!
 ЕСТР. Він — усе людство. (*Тиша*). Глянь на ту змарку.
 ВОЛ. (*дивиться вгору*): Де?
 ЕСТР. Там. У зеніті.
 ВОЛ. Що ж? (*Павза*). Що там такого чудового?

Тиша.

- ЕСТР. Тепер поспробуємо щось інше, не маєш нічого проти?
 ВОЛ. Я саме це хотів пропонувати.
 ЕСТР. Але що?
 ВОЛ. О!

Тиша.

- ЕСТР. Може, щоб почати, встаньмо.
 ВОЛ. Не шкодить спробувати.

Встають.

- ЕСТР. Забава для дітей.
 ВОЛ. Звичайна справа сили волі.
 ЕСТР. А тепер?
 ПОЗЗО Поможіть!
 ЕСТР. Ходім.
 ВОЛ. Ми не можемо.
 ЕСТР. Чому?
 ВОЛ. Ми чекаємо на Годо.
 ЕСТР. О! (*В розпущі*). Що ми зробимо! Що ми зробимо!
 ПОЗЗО Поможіть!
 ВОЛ. Може б ми йому помогли?
 ЕСТР. Що він хоче?
 ВОЛ. Встати.
 ЕСТР. То чому не встає?
 ВОЛ. Він хоче, щоб ми йому помогли.
 ЕСТР. То чому ми не помагаємо? На що ми чекаємо?

Підводять Поззо на ноги. Пускають його. Він падає.

- ВОЛ. Ми мусимо його тримати. (Підносять його знов, Поззо завис між ними, тримаючись руками за їхні шиї).
Почуваєтеся краще?
- ПОЗЗО Хто ви такі?
- ВОЛ. Не пізнаєте нас?
- ПОЗЗО Я сліпий.

Тиша.

- ЕСТР. Можливо, він може глянути в майбутнє.
- ВОЛ. Відколи?
- ПОЗЗО Я мав чудовий зір — але, чи ви приятелі?
- ЕСТР. (голосно сміється): Він хоче знати, чи ми приятелі!
- ВОЛ. Ні, він думає, чи ми його приятелі.
- ЕСТР. І?
- ВОЛ. Ми довели, помагаючи йому.
- ЕСТР. Точно. Хіба ми помогли б йому, не будши його приятелями?
- ВОЛ. Можливо.
- ЕСТР. Правда.
- ВОЛ. Не розвозімся з цим тепер.
- ПОЗЗО Ви не розбійники?
- ЕСТР. Розбійники! Хіба ми виглядаємо, як розбійники?
- ВОЛ. До чорта, не бачиш, що чоловік сліпий!
- ЕСТР. До чорта — так. (Павза). Так він каже.
- ПОЗЗО Не залишайте мене!
- ВОЛ. Немає навіть мови.
- ЕСТР. Тимчасово.
- ПОЗЗО Яка година?
- ВОЛ. (розглядається по небу): Сьома... восьма...
- ЕСТР. Це залежить від пори року.
- ПОЗЗО Чи це вечір?

Тиша. Володимир і Естрагон обмірковують захід сонця.

- ЕСТР. Воно сходить.
- ВОЛ. Неможливо.
- ЕСТР. Можливо, це світанок.
- ВОЛ. Не будь дурний. Там захід.
- ЕСТР. Як ти знаєш?
- ПОЗЗО (з мукою): Чи це вечір?
- ВОЛ. Так чи так — воно не рушилося.
- ЕСТР. Кажу тобі, що воно сходить.
- ПОЗЗО Чому не відповідаєте мені?
- ЕСТР. Дайте нам нагоду.
- ВОЛ. (заспокоює): Це вечір, пане, вечір, вже надходить ніч. Мій приятель хотів збудити в мені сумнів, і мушу признатися, що я був захитався на хвилину. Але не намарно я прожив цей довгий день, і можу вас запевнити — він вже дуже близько до кінця

- ЕСТР. свого репертуару. (Павза). Як ви почуваетесь тепер? Як довго ми ще мусимо його возити. (Вони пускають його, знов підхоплюють, як він падає). Ми не підпори!
- ВОЛ. Ви казали, що ваш зір був добрий, якщо я вас чув правильно.
- ПОЗЗ0 Чудовий! Чудовий, чудовий зір!

Тиша.

- ЕСТР. (роздратований): Обширніше! Обширніше!
- ВОЛ. Залиши його. Не бачиш, що він думає про дні, коли він був щасливий. (Павза). Memoria praeteritorum vologum — то мусить бути неприємне.
- ЕСТР. Нам тяжко знати.
- ВОЛ. І це вам сталося раптово?
- ПОЗЗ0 Зовсім чудовий!
- ВОЛ. Я питаю, чи це вам сталося раптово.
- ПОЗЗ0 Я пробудився одного дня сліпий, як Доля. (Павза). Часами призадумуюся, чи я не сплю ще далі.
- ВОЛ. А коли це сталося?
- ПОЗЗ0 Я не знаю.
- ВОЛ. Не раніше вчора.
- ПОЗЗ0 (мото): Не питайте мене! Сліпі не мають відчуття часу. Властивості часу заховані для них також.
- ВОЛ. Подумай! Я міг присягнути, що то якраз навпаки.
- ЕСТР. Я йду.
- ПОЗЗ0 Де ми є?
- ВОЛ. Не можу вам сказати.
- ПОЗЗ0 Чи це випадково не місце, відоме як Дошка?
- ВОЛ. Ніколи не чув про таке.
- ПОЗЗ0 Як воно виглядає?
- ВОЛ. (дивиться навколо): Тяжко описати. Як ніщо. Навкруги нема нічого. Тільки дерево.
- ПОЗЗ0 Тоді це не Дошка.
- ЕСТР. (зсувається на землю): Яка це розвага!
- ПОЗЗ0 Де мій слуга?
- ВОЛ. Десь тут поблизу.
- ПОЗЗ0 Чому він не відповідає, як я його кличу?
- ВОЛ. Не знаю. Можливо, він спить. Можливо, він мертвий.
- ПОЗЗ0 Що точно сталося?
- ЕСТР. Точно!
- ВОЛ. Ми обидва поковзнулися. (Павза). І впали.
- ПОЗЗ0 Йдіть подивіться, чи з ним щось погано.
- ВОЛ. Ми не можемо вас лишити.
- ПОЗЗ0 Не мусите йти обидва.
- ВОЛ. (до Естрагона): Ти йди.
- ЕСТР. Після того, що він мені зробив! Ніколи.
- ПОЗЗ0 Так, так, хай ваш приятель іде, бо він смердить. (Тиша). На що він чекає?
- ВОЛ. На що ти чекаєш?

ЕСТР. Я чекаю на Годо.

Тиша.

ВОЛ. Що точно повинен він робити?

ПОЗЗО На початок повинен потягнути за шнурок, так сильно, як хоче, щоб тільки не задушив його. Він, звичайно, реагує на таке. Якщо ні, то він повинен йому дати чоботом в обличчя і між яйця, скільки влізе.

ВОЛ. Бачиш, не маєш чого боятися. Це навіть нагода помститися на ньому.

ЕСТР. А як він буде боронитися?

ПОЗЗО Ні, ні, він ніколи не борониться.

ВОЛ. Я прилечу на поміч.

ЕСТР. Не відривай від мене очей.

Йде до Щасливого.

ВОЛ. Перевір, чи він живий, заки почнеш. Нема глуму надриватися, коли він мертвий.

ЕСТР. *(нагинається до Щасливого):* Він дихає.

ВОЛ. Тоді дай йому.

Естрагон з раптовою лютю починає копати Щасливого, кидаючи одночасно образливі слова. Але вдарився в ногу, відходить, шкутильгаючи і стогнучи. Щасливий починає рухатися.

ЕСТР. О, грубіян!

Сідає на купу і пробує зняти черевик. Скоро зневірюється і вкладається спати, руки на колінах, голова на руках.

ПОЗЗО Що знову сталося?

ВОЛ. Мій приятель вдарився.

ПОЗЗО А Щасливий?

ВОЛ. То це він?

ПОЗЗО Що?

ВОЛ. Це Щасливий?

ПОЗЗО Не розумію.

ВОЛ. А ви Поззо.

ПОЗЗО Ясно, що я Поззо.

ВОЛ. Той самий, що вчора?

ПОЗЗО Вчора?

ВОЛ. Ми бачилися вчора. *(Тиша)*. Не пригадуєте?

ПОЗЗО Я не пригадую, чи бачив когонебудь учора. Але завтра я не буду пригадувати, чи зустрічав когонебудь сьогодні. То не рахуйте на мене, щоб вас просвітив.

- ВОЛ. Але...
- ПОЗЗО Досить! Вставай, свине!
- ВОЛ. Ви вели його на ярмарок, щоб продати. Ви говорили до нас. Він танцював. Він думав. Ви мали свій зір.
- ПОЗЗО Як собі бажаєте. Пустіть мене! (*Володимир відступає*). Вставай!

Щасливий встає, збирає свій вантаж.

- ВОЛ. Куди ви йдете звідси?
- ПОЗЗО Вперед. (*Щасливий, обладований, стає перед Поззо*). Батіг! (*Щасливий кладе усе на землю, шукає за батогом, знаходить, впирає Поззо в руку, знов підносить багаж*). Шнур!

Щасливий кладе усе на землю, дає Поззо в руку шнур, знов підносить.

- ВОЛ. Що там є в торбі?
- ПОЗЗО Пісок. (*Шарпає шнур*). Вйо!
- ВОЛ. Не йдіть ще.
- ПОЗЗО Я йду.
- ВОЛ. А що зробите, як впадете далеко від якоїсь допомоги?
- ПОЗЗО Почекаємо, поки знов зможемо встати. Тоді — далі. Вйо!
- ВОЛ. Заки підете, скажіть, хай заспіває.
- ПОЗЗО Хто?
- ВОЛ. Щасливий.
- ПОЗЗО Заспіває?
- ВОЛ. Так. Або подумає. Або задеклямує.
- ПОЗЗО Але він німий.
- ВОЛ. Німий!
- ПОЗЗО Німий. Він не може навіть стогнати.
- ВОЛ. Німий! Відколи?
- ПОЗЗО (*нараз розмочений*): Ви не скінчили ще мучити мене вашим проклятим часом! Це нестерпне! Коли! Коли! Одного дня, чи цього вам не досить, одного дня він закімів, одного дня я осліп, одного дня ми поглухнемо, одного дня ми народилися, одного дня помremo, того самого дня, тої самої секунди, — чи цього для вас не досить? (*Спокійніше*). Вони родять на гробах, світло жевріє хвилину, і приходять знову ніч. (*Шарпає шнур*). Вйо!

Поззо і Щасливий виходять. Володимир іде за ними до краю сцени, дивиться услід. Гупіт, підсилений мімікою Володимира, підтверджує, що вони знов попадали. Тиша. Володимир іде до Естрагона, оглядає його хвилину, тоді будить.

- ЕСТР. (*різкі жести, незрозумілі слова, врешті*): Чому ти ніколи не даси мені поспати?

- ВОЛ. Я був самотній.
- ЕСТР. Я снів, я був щасливий.
- ВОЛ. Так проходив час.
- ЕСТР. Мені снилося, що...
- ВОЛ. (люто): Не кажи мені! (Тиша). Цікаво, чи він дійсно сліпий?
- ЕСТР. Сліпий? Хто?
- ВОЛ. Поззо.
- ЕСТР. Сліпий?
- ВОЛ. Він нам казав, що осліп.
- ЕСТР. І що з того?
- ВОЛ. Мені здавалося, що він нас бачив.
- ЕСТР. Тобі снилося. (Павза). Ходім. Ми не можемо. О! (Павза). Ти певний, що то не був він?
- ВОЛ. Хто?
- ЕСТР. Годо.
- ВОЛ. А не хто?
- ЕСТР. Поззо.
- ВОЛ. Зовсім ні! (Менше певно). Зовсім ні! (Ще менше певно). Зовсім ні.
- ЕСТР. Я думаю, що краще встати. (Встає з болем). Ой! Діді!
- ВОЛ. Я вже не знаю, що думати.
- ЕСТР. Мої ноги! (Знов сідає і пробує зняти черевики). Поможі.
- ВОЛ. Чи я спав, як інші терпіли? Чи я сплю тепер? Завтра, коли я пробуджуся або буду думати, що пробуджуся, — що скажу про сьогодні? Що з Естрагоном, моїм приятелем, на цьому місці, аж до ночі, я чекав на Годо? Що проходив Поззо з своїм Щасливим і говорив до нас? Можливо. Але яка правда буде в усьому цьому? (Естрагон, помучившись даремно з черевиком, знов засинає. Володимир дивиться на нього). Він не знатиме нічого. Він говоритиме як його били, і я дам йому моркву. (Павза). Вєрхи на гробі і тяжкого родження. Внизу неквапно грабар кладе в діру пінцет. Ми маємо час постаріти. Повітря переповнене нашим криком. (Слухає). Але звичка — це великий притуплювач. (Знов дивиться на Естрагона). На мене теж хтось дивиться, про мене теж хтось каже. Він спить, він нічого не знає, нехай спить. (Павза). Я довше не можу! (Павза). Що я казав?

Гарячково ходить туди й назад, врешті зупиняється далеко зліва, думає. З правого боку входить хлопець. Зупиняється. Тиша.

- ХЛОПЕЦЬ Пане... (Володимир обертається). Пане Альберте...
- ВОЛ. Знов те саме. (Павза). Ти мене не пізнаєш?
- ХЛОПЕЦЬ Ні, пане.

ВОЛ. То не ти приходив учора?

ХЛОПЕЦЬ Ні, пане.

ВОЛ. Це твій перший раз?

ХЛОПЕЦЬ Так пане.

Тиша.

ВОЛ. Ти маєш вістку від пана Годо.

ХЛОПЕЦЬ Так, пане.

ВОЛ. Він сьогодні не прийде.

ХЛОПЕЦЬ Ні, пане.

ВОЛ. Але він прийде завтра.

ХЛОПЕЦЬ Так, пане.

ВОЛ. Без сумніву.

ХЛОПЕЦЬ Так, пане.

Тиша.

ВОЛ. Чи ти зустрічав когось?

ХЛОПЕЦЬ Ні, пане.

ВОЛ. Двох інших... *(Вагається)* людей?

ХЛОПЕЦЬ Я не бачив нікого, пане.

Тиша.

ВОЛ. А що він робить, пан Годо? *(Тиша)*. Ти чув мене?

ХЛОПЕЦЬ Так, пане.

ВОЛ. Тож?

ХЛОПЕЦЬ Він не робить нічого, пане.

Тиша.

ВОЛ. А як твій брат?

ХЛОПЕЦЬ Він хворий, пане.

ВОЛ. Може, то він приходив учора.

ХЛОПЕЦЬ Я не знаю, пане.

Тиша.

ВОЛ. *(м'яко)*: Чи він має бороду, пан Годо?

ХЛОПЕЦЬ Так, пане.

ВОЛ. Ясну чи... *(Вагається)*... чи чорну?

ХЛОПЕЦЬ Я думаю, що вона біла, пане.

Тиша.

ВОЛ. Христе, май милосердя над нами!

Тиша.

ХЛОПЕЦЬ Що маю сказати панові Годо, пане?

ВОЛ. Скажи йому... *(Вагається)*... що ти мене бачив і що... *(Вагається)*... що ти мене бачив. *(Павза. Володимир наближається, хлопець відступає. Володимир зупиняється, хлопець зупиняється. З несподіваною моттю)*. Ти певний, що ти мене бачив, ти не

прийдеш завтра і не будеш говорити, що ти мене ніколи не бачив!

Тиша. Володимир несподівано скаче вперед, хлопець виминає його і вибігає. Тиша. Сонце заходить, місяць сходить, як у першому акті. Володимир стоїть зігнений і нерухомий. Будиться Естрагон, стягає черевики, встає з черевиком у кожній руці і кладе їх посередини сцени. Тоді підходить до Володимира.

ЕСТР. Що з тобою?
 ВОЛ. Нічого.
 ЕСТР. Я йду.
 ВОЛ. Я теж.
 ЕСТР. Чи я довго спав?
 ВОЛ. Я не знаю.

Тиша.

ЕСТР. Куди ми підемо?
 ВОЛ. Не далеко.
 ЕСТР. О так, ходім далеко звідси!
 ВОЛ. Ми не можемо.
 ЕСТР. Чому?
 ВОЛ. Ми мусимо вернутися завтра.
 ЕСТР. Чому?
 ВОЛ. Чекати на Годо.
 ЕСТР. О! *(Тиша)*. Він не приходив?
 ВОЛ. Ні.
 ЕСТР. А тепер уже пізно.
 ВОЛ. Так, тепер уже ніч.
 ЕСТР. А якби ми з ним зірвали? *(Павза)*. Якби ми з ним зірвали?
 ВОЛ. Він покарав би. *(Тиша. Дивиться на дерево)*. Все тут мертве. Крім дерева.
 ЕСТР. *(дивиться на дерево)*: Що воно таке?
 ВОЛ. Дерево.
 ЕСТР. Так, але яке?
 ВОЛ. Не знаю. Верба.

Естрагон тягне Володимира до дерева. Вони стоять перед ним нерухомо. Тиша.

ЕСТР. Чому ми не повісимося?
 ВОЛ. На чому?
 ЕСТР. Ти не маєш шнурка?
 ВОЛ. Ні.
 ЕСТР. Тоді не можемо.

Тиша.

- ВОЛ. Ходім.
 ЕСТР. Завжди. Ось мій пояс.
 ВОЛ. Він короткий.
 ЕСТР. Ти можеш повіситися за мої ноги.
 ВОЛ. А хто повіситься за мої?
 ЕСТР. Правда.
 ВОЛ. Покажи все одно. (*Естрагон розв'язує шнурок, на якому трималися його штани, які завеликі на нього, тому зсуваються нижче колін. Вони дивляться на шнур*). У крайньому випадку міг би бути. Але чи він досить міцний?
 ЕСТР. Зараз побачимо. Ось.

Кожний бере кінець шнурка і тягнуть. Шнур розривається. Вони майже падають.

- ВОЛ. Чорта вартий.

Тиша.

- ЕСТР. Кажеш, завтра мусимо вертатися?
 ВОЛ. Так.
 ЕСТР. То зможемо принести добрий шнурок.
 ВОЛ. Так.

Тиша.

- ЕСТР. Діді.
 ВОЛ. Так.
 ЕСТР. Я так далі не можу.
 ВОЛ. То ти так думаєш.
 ЕСТР. Якби ми розійшлися, могло б бути краще для нас.
 ВОЛ. Ми завтра повісимося. (*Павза*). Хібащо Годо прийде.
 ЕСТР. А якщо він прийде.
 ВОЛ. Будемо врятовані.

Володимир здіймає свій (Щасливого) капелюх, заглядає в середину, обмацує всередині рукою, витрясає, вдаряє зверху, натягає.

- ЕСТР. Тож? Підем?
 ВОЛ. Підтягни штани.
 ЕСТР. Що?
 ВОЛ. Підтягни штани.
 ЕСТР. Хочеш, щоб я підпустив штани?
 ВОЛ. Підтягни штани.
 ЕСТР. (*усвідомлює, що його штани злетіли*): Правда. (*Підтягає штани*).
 ВОЛ. Тож? Підем?
 ЕСТР. Так, ходім.

*Не рухаються.
 Кургуна.*

Ігор Федорович Стравінський. 1882-1971

Василь Витвицький

Музиці двадцятого століття не бракувало видатних і яскравих творчих індивідуальностей. Між ними Ігор Стравінський має все ж окреме, виняткове місце. Мистецьку столицю тодішнього світу Париж він здобув приступом, а двох французьких музичних суверенів — Дебюссі і Равеля зумів включити до гурту своїх раних прихильників. Він з шумом вийшов на самий перед світової музичної арени і втримався на ній повних шість десятиків років. Його стилістичні метаморфози дивували і заскакували однаково музик і слухачів, а критики, нарешті, й самі не знали, де кінчається багатогранність і починається безстилевість. Упередження в оцінці його значення виявлялися здавна і досі виявляються в обох напрямках: надмірного возвеличення («найгеніяльніший з геніяльних») і явного обезцінювання («декадент»). Навіть у питаннях національної приналежності самого композитора і його музики є великі розходження у залежності від того, хто з якого погляду до цього питання підходить. Характеристичний підхід автора великої монографії про життя і творчість Стравінського Е. В. Вайта (Берклі, 1966). Він дає окремі розділи з наступними заголовками: «Російський емігрант у Швейцарії 1914—20», «Російський емігрант у Франції 1920—29», «Французький композитор у Франції 1929—39», «Французький композитор в Америці 1939—45», «Американський композитор дома і за кордоном 1945—52», «Американський серіяліст». Усе це не жарт і не іронія, а спроба глибшого вникнення в окремі фази життя і творчості Стравінського за дані роки, фази такі різні і відмінні одна від одної.

З хвилиною, коли виповнена яскравими сторінками книга життя і творчості композитора замкнулася, варто спробувати накреслити його образ присутньо й без упереджень. Слід згадати про ще одну унікальність, коли мова про Стравінського — людину і композитора: наявність величезної кількості матеріалів, передусім автобіографічних, розмов з композитором, щоденних записок, не кажучи вже про численні критичні й аналітичні праці різних форм і розмірів.

На довгому життєвому шляху композиторові довелося зазнати всякої долі, але весь той час він був безперервно улюбленцем муз. Вони й поклали його в коліску у домі, серйозна музична атмосфера якого сприяла пробудженню і зростанню музичних обдарувань майбутнього композитора-новатора. Стравінський-батько був видатним оперним співаком, людиною високої освіти і широких зацікавлень.

Федір Гнатович Стравінський (1843—1902) походив з Чернігівщини. Вчився деякий час у Ніженському ліцеї, в якому вже тоді відзначався як непересічний співак-бас. Це й привело до чотирирічного навчання в Петербурзькій консерваторії, після закінчення якої він став солістом оперного театру в Києві (1873—76). Там він одружився з Анною з Холодовських. З того часу датуються і його близькі взаємини з Миколою Лисенком. Обидва вони часто спільно музикували і виступали в концертах. Коли Лисенко влаштував свої відомі слов'янські концерти в Петербурзі, Федір Стравінський не вагався виступати в них і виконувати Лисенкові твори, не зважаючи на гострі випаді російської шовіністичної преси проти Лисенка і його концертів. З 1876 року до кінця свого життя Федір Гнатович був солістом Маріїнського оперного театру в Петербурзі, де він став наступником іншого видатного українського співака Осипа Петрова. Особливістю Федора Гнатовича була дбайливість стосовно драматичної частини виступів, глибокого і вірного сценічного передання виконуваних ролей. А виконував він їх кілька десятків, у тому числі не одну вперше. Петро Чайковський, обговорюючи виконання своєї опери «Чародійка», писав, що передання ролі Федором Стравінським повинне бути зразком для всіх майбутніх продукцій. Про його серйозний підхід до своєї професії свідчать не тільки численні похвальні рецензії, але якоюсь мірою і його власна бібліотека, складена з вісьмох тисяч томів нотної і музично-теоретичної літератури, а також книжок з ділянки історії й літератури.

Саме ця бібліотека була місцем, звідки черпав свої перші відомості і знання про музику син Ігор. Його почали вчити музики, табто гри на фортепіані, досить рано, але без якихось особливих успіхів. Зрештою, обое батьки, хоч і сприяли Ігоровому зацікавленню музикою, мали на увазі для сина професію «солідну». Цією професією мало бути право, і Ігор записався на правничий факультет Петербурзького університету й закінчив його.

Проте, весь час навчання в середній школі і в університеті не щось інше, а музика була в центрі його уваги. Батько одержав для нього дозвіл на відвідування проб в оперному театрі, і там він перебував 5—6 вечорів на тиждень. Його першим учителем гармонії був український композитор і музичний педагог Федір Якименко, брат Якова Степового-Якименка. Наука велася не довго, бо — за свідченням учня — вчитель «не розумів його». Побіжно можна було б зауважити: не легко було навчати гармонічних правил того, який — несвідомо чи свідомо — збирався ці правила поставити дотори ногами. Тривалий слід на житті і творчості Ігоря Стравінського залишило знайомство і навчання у Римського-Корсакова. Спочатку це були несистематичні зустрічі, але згодом вони перетворилися на постійні лекції два рази на тиждень, під час яких видатний музика знайомився з творами молодого композитора, давав поради, доручав інструмента-

ційні завдання тощо. Помітне, що Римський-Корсаков, хоч і був вчителем консерваторії, не радив Стравінському записуватися туди і відбувати повний, нормальний курс вимог і завдань. Як із цього видно, він «зрозумів» наміри і прямування свого незвичайного учня.

Ранні, ще доволі скромні успіхи прийшли з викінченням і виконанням перших творів Стравінського, між ними й «Симфонія, опус I», виконана вперше 1908 року. Але вага цього та інших ранніх творів була не в них самих, а радше в тому, що вони звернули на себе увагу людини, яка мала відограти в житті і творчості композитора вирішальну роль. Був ним на десять років старший від Стравінського Сергій Дягілев. Його мистецька кар'єра починалася скромно, зрештою у цьому напрямі він мав таку саму підготовку, що й Стравінський на полі музики: правничі студії. Спершу він був просто урядовцем імперіяльного театру в Петербурзі. Та, одержимий ростом і оновленням російського мистецтва у різних його ділянках, він виявив свій небуденний хист і як редактор журналу «Мир искусства» (1899—1904), і організатор виставок російського мистецтва в Петербурзі і Парижі, і, нарешті, як засновник і керівник російського балету в Парижі (1909). З існуванням цієї групи зв'язаний початок новітнього балету, позначеного тенденцією до повного відкинення давніх клясичних традицій балетного мистецтва. Між композиторами, які співпрацювали з Дягілевым, були Дебюссі, Равель, Саті, Мійо, Прокоф'єв, Пуланк та інші.

Але поставмо питання: чому російський балет у Парижі, а не в Петербурзі? Річ у тому, що молоді мистці й аматори, які гуртувалися для плекання новітнього мистецтва, натрапляли в Росії на рішуче непригожий ґрунт. Існувала неприхована ворожість до починань Дягілева і його співробітників у наскрізь консервативних колах імперіяльної столиці, особливо в тих, які мали у своїх руках нитки до оперних сцен і концертних заль. У наслідку: Париж.

До різних відважних і ризикованих починань Дягілева долучилося чи не найважливіше: замовлення музики до повноверічного балету, оснований на російській легенді про жар-птицю, у нікому на Заході не знаного композитора Ігоря Стравінського. Прем'єра відбулася в Парижі влітку 1910 року і з вечора на ранок зробила ім'я автора музики славним. Про легкість, з якою молодий Стравінський полонив музичний світ, згадував він сам багато років пізніше, кажучи, що на самому початку його композиторської кар'єри його просто розбещували.

За «Жар-птицею» пішов «Петрушка» (1911), музика якого первісно була написана навіть не для сцени, а для чисто концертного виконання для фортепіана й оркестри. В обох цих творах слідні запозичення з народної музики, а українська народна пісня «Сніжок іде і мороз тріщить» посідає таки важливе місце в «Петрушці». І, нарешті, третій з ряду балетів, замовлених Дягілевым: «Весна священна» (1913).

Загальновідомий скандал, зв'язаний з прем'єрою цього балету, протестаційні крики, свисти, тупання ногами, а що найгірше — сварки між поділеною на два ворожі табори публікою. Усе це було таке голосне, що музику мало хто чув. У висліді скандал спричинився до ще більшого уславлення опротестованого твору і його композитора. Минув короткий час, і та сама публіка гаряче оплескувала його, даючи авторові подвійну сатисфакцію. Точно в річницю славного скандалу 29 травня 1963 року відбулося виконання «Весни священної» в Лондоні. Присутньому композиторові публіка і виконавці влаштували овацію, що тривала повних 15 хвилин.

Усі три балети показували типові для Стравінського риси: передусім незвичайну вітальність і різноманітність ритміки. Це було не саме відкинення дотогочасних ритмічних шаблонів і не тільки збагачення ритмічних можливостей і комбінацій. Суттєвим було піднесення ритмічного елемента до видної, передової ролі в композиторській творчості. Доба абсолютного панування мелодії і гармонії кінчилася. Окрема цікава знахідка в ритміці Стравінського — це піднесення ролі й естетичної функції вперто повторюваних певних ритмічних конструкцій. Цей засіб перейняв не один з пізніших композиторів (наприклад, Карл Орф). Друге: поширення оркестрових можливостей і комбінацій та блиск інструментації. Сам Стравінський так згадував про перше виконання балету «Жар-птиця»: «Я був більше гордий з деяких моментів оркестрації, ніж з самої музики». Нові оркестрові звучання, інтенсивне застосування бляхи і перкусії відкривали барвистий, блискучий музичний світ.

Велике по суті значення мало поширення ладо-тональної системи, особливо одночасне накладання, тобто синхронізація акордів у двох чи більше різних тональностях, отже — політональність. Разом з цим ішли нові гармонічні барви, а далі піднесення функції дисонансів та їх більше усамостійнення.

І, нарешті, те, що робить Стравінського Стравінським: безупинний поступ, зміна, вічні пошуки за новим. Від «Жар-птиці» до «Петрушки» минув усього один рік, від останнього до «Весни священної» два, зате зміни основного, ідіоматичного характеру від першого балету до другого і від другого до третього великі, просто яскраві. З цього погляду цікава історія опери «Соловей», написаної за казкою Андерсена. Її перший акт був написаний 1909 року, два останні — чотири роки згодом. Твір так і залишився стилево виразно неоднорідний, ніби писаний двома композиторами у двох різних добах.

Творчість Ігоря Стравінського має свою цікаву історію, але не менше цікаві її моменти, сказати б, географічні. По всіх матеріялах, зв'язаних з життям і ранньою добою творчості композитора, щедро розкинені згадки про одне невеличке містечко на Україні — Устилуг. У тому старовинному волинському містечку він перебував замолоду чи не кожно-

го літа, там постали численні його ранні твори, там зародилися перші задуми «Весни священної». «Справжнє народження цього балету пройшло в улюбленому Стравінським Устилузі, де все, а в першу чергу українська природа, давало привід до створення картин слов'янської весни», — так пише Б. Ярустовський у статті про музичний щоденник композитора («Советская музыка», лютий 1971). У родинному архіві батьків Стравінського в Москві зберігся непоганий малюнок, виконаний ним самим у юнацькому віці. На ньому гарна біла хатина над річкою в околиці Устилуга.

З цією місцевістю пов'язане й одруження Стравінського з родовитою киянкою Катериною Носенко. Згадати б, що вона теж живо цікавилася музикою, була співачкою (сопрано), а в 1903—06 роках студіювала спів у Парижі. Її батько, лікар Гавриїл Носенко, був власником досить великої помісности в Устилузі. Оточене полями, лісами і ріками, це було ідеальне місце для літнього відпочинку. Вже після одруження (1906) Стравінський збудував там свій власний дім, за своїм пляном, і спровадив туди фортепіано з Петербургу (він завжди komponував при фортепіані). Спомини про невелике містечко на Україні ходили за композитором світами. 1962 року під час відвідин Ізраїлю він одержав як дарунок історію Устилуга від його колишніх жителів. Цей дарунок, як кажуть свідки, зворушив композитора незвичайно. Під час перебування у Варшаві 1965 року зроблені були спроби відвідати Устилуг. Порушені були різні пружини, радянські амбасади у Варшаві і Вашингтоні, навіть безпосередньо, Кремль. На жаль, дозвіл на відвідання улюбленого місця, зв'язаного з давніми спогадами, не прийшов.

Про інші, ще важливіші географічні перипетії (Швейцарія, Франція, Америка), була вже згадка на початку статті. Ці мандрівки мали глибше значення, ніж сама зміна місця замешкання. Так, згадуючи постійне замешкання у Франції, композитор писав у своїй автобіографії, що ця країна стала його «другою батьківщиною».

У працях про сьогочасну музику Стравінського не раз називають композитором-космополітом. Це не даремно. Україна за посередництвом обох батьків дала йому велике музичне обдарування. У Росії він знайшов високорозвинену музичну культуру, знаменитого вчителя, а понад усе колосальний розмах, гін до себевиаву і почуття авангардної музичної місії у світі. З Францією зв'язані немаловажні моменти: можливості раннього композиторського вияву і такого ж раннього визнання. І, нарешті, Америка дала йому сприйнятливі умови для спокійної довголітньої творчої праці.

Живучи у Швейцарії, Франції, а згодом в Америці (громадянство Америки прийняв 1945), він великою мірою акліматизувався. Включався у місцевий культурно-духовий світ, встановляв особистий контакт з його чоловічими носіями, живо цікавився літературним і театральним життям. Це, ясна річ, мало вплив на його власну творчість.

Характеристична з цього погляду одна з його розмов з поетом Т. С. Еліотом. Розмова велася про Джозефа Конрада-Коженевського. «Я не пам'ятаю, як воно виникло, хоч, можливо, я сам почав. Конрад є винятково цікавий для мене з уваги на його польсько-українське походження, але було частинно таке саме, як і моє (дитиною він жив кілька років у місці народження мого батька, Чернігові), і тому що він був — чи маю сказати „теж” — людиною, яка в зрілому віці перейшла від слов'янської культури з французьким наверстуванням до англійської» («Теми й епізоди», Нью-Йорк, 1966, стор. 129).

Водночас з усіма переходами й мандрівками по світу була одна царина, яка полонила була його замолоду і вірним звеличником якої залишився він на все життя. Була це російська музика. Вияви цього видні і в його творчості і в численних визнаннях. Він ще юнаком захоплювався операми Глінки і вважав їх за «знаменитий пам'ятник музичного мистецтва». Вечір, під час якого його батько виконував одну з ролей в опері Глінки «Руслан і Людмила», залишився пам'ятним для нього на все життя. Довгі літа він згадував, як одного разу після симфонічного концерту мати схопила його за руку, шепчучи: «Ігоре! Подивися, ось там Чайковський!» Ця коротка мить збереглася в пам'яті як один з найцінніших спогадів. Чайковський так і залишився його улюбленим композитором. У 1928 році він написав балет «Цілунок русалки», в цілому інспірований музикою Чайковського.

Про відношення до знаменитого вчителя і видатного композитора Миколи Римського-Корсакова була вже мова вгорі. Тут слід ствердити, що ранні твори Стравінського мають на собі виразну печать вчителя. Історично кажучи, Стравінський почав там, де закінчив Римський-Корсаков.

Живо притягла його увагу російська народна пісня. Це слідне особливо у перший період творчості. Пізніше він змінив своє розуміння ролі народної пісні в музичній творчості. Під час komponування музики до балету «Аполлон» (1928) він, як сам каже, свідомо намагався відкривати мелодизм, вільний від фолкльору. Не поділяв і не розумів захоплення народною музикою Белею Бартоком, яке цей композитор виявляв ціле своє життя.

Вище я намагався достатньо підкреслити суттєву рису Стравінського-композитора, його постійний гін уперед чи, якщо неможливе, убік, щоб тільки не застоюватися на місці. Музичні кола, головне ж критики, з трудом і запізненням сприймали цей незвичний феномен. Не один з його крутих поворотів сприймали спочатку за поганий жарт, і тільки після довшого часу наставлення до його музики в цілому змінилося від не раз негативного чи в кращому випадку стриманого до повного загального сприйняття.

Крутим гострим поворотом починався другий період творчості Стравінського (роки 1923—24). Це позначилося в «Октеті для дерев'яних духових інструментів» і «Концерті

для фортепіяна й духової оркестри». Несподівано на місце реалізму і примітивізму, питомого давнім творам, здивована публіка почула відгомін музики 18 століття, пропущеної крізь призму новітнього світосприймання. Це був початок музичного неоклясицизму, який потягнув за собою цілий ряд тогочасних композиторів з різних кінців світу, як Мануель де Файя, Альфредо Казелля, Френсіс Пуланк, Ернст Бльох, Павль Гіндеміт та ін. У Стравінського він залишився панівною ідіомою на три десятки років. Виявився він у прагненні до синтезу стилістичних прикмет минулого з тенденціями новітньої музики. По-новому стало виявлятися типове для музики 17—18 століття поліфонічне мислення. Після романтичних прямувань 19 століття до вияву прийшов об'єктивізм, прикметний для всієї новітньої музики. У Стравінського це був і відворот від типово національного до загального, понаднаціонального.

Було б помилкою думати, що Стравінський розпочав цю нову фазу з нічого, тільки щоб здивувати публіку і критику. Подихи неоклясицизму віяли в музичній атмосфері і до нього (Феруччо Бузоні). Можливості цього прямування виявлялися й у його раніших творах, в «Історії жовніра» і «Пульчінеллі». Свідоме пристосування новоклясичної ідіоми привело до вжитку латинського тексту в опері-ораторії «Цар Едіп» (за Софоклом) 1927 року і біблійних текстів у «Симфонії псалмів» (1930), типових творів цього періоду. Слідував цілий ряд інструментальних творів, як концерти, симфонії і твори, тематично зачерпнені з життя античного світу («Персефона», «Орфей» та ін.).

Новий, не менш радикальний поворот у творчості Стравінського стався у 1950-их роках. Це була, як писали, велика несподіванка навіть для тих, що чекали від композитора нових несподіванок. Поворот помітний і з уваги на вік Стравінського (70-ті роки життя). У тому віці він сприйняв додекафонію як свою музичну мову. Дехто з критиків приписує цей поворот впливові американських серіялістів, особливо невідступного композиторового компаньйона Роберта Крефта. На мою думку, це невірно. Роля і заслуга Крефта в чомусь іншому. У ньому композитор знайшов свого власного хронікаря, який довгі роки точно записував усе варте уваги з життя, спогадів, поглядів та уподобань композитора і дати й дані про окремі його твори. Записані й опубліковані у кількох томах їхні розмови, відповіді на найрізноманітніші питання — це багатюще джерело для пізнання Ігоря Стравінського, людини і мистця. Крефт, на 40 років молодший за свого майстра, був свого роду асистентом, товаришував йому у доволі частих і далеких подорожах по світу. За один 1961 рік вони їздили й виступали по таких віддалених містах, як Лондон, Берлін, Стокгольм, Каїр, Сідней та ін. Крефт виступав часто як диригент оркестрових творів Стравінського, не раз заступав композитора у виконанні творів, якими той мав

диригувати особисто. Зрозуміло, що весь той час було про що розмовляти і з чого вести хроніку.

Насамперед треба сказати, що свій перехід на додекафонічну техніку Стравінський попередив довгим періодом проб і підготовчих робіт. Далі, що його увагу і замилювання притягала не первісна додекафонічна система Шенберга, а радше її другий етап, репрезентований Шенберговим послідовником Антоном Веберном. Як знаємо, 12-тонова система постала як заперечення традиційних концепцій мелодики, гармоніки і особливо тональності (дехто звав цю систему музикою «атональною»). У Стравінського ці риси виявляються, але не в крайньому вигляді. Передусім тональність час від часу все таки доходить до слова, дякуючи відповідній будові основних тонових рядів, тобто серій.

Щодо його замилювання музикою Веберна, про це маємо в писаннях Стравінського незаперечне свідчення. Тут варто зупинитися на чомусь іншому. Засвоєння серійної техніки мало для Стравінського дуже суттєве значення. Від самого початку його композиторської праці була раз більше, другий раз менше слідна одна риса: надто мала оригінальність його власної мелодичної інвенції. Критики неодноразово зауважували: «Стравінський — не мелодист». У цьому була причина, чому він не раз користувався взятими мелодіями, спершу з народної музики, згодом з творів давніших композиторів. Його мелодіотворчий талант виявився неодноразово на другому етапі творчості, однак серійна техніка значно посилила його видайність на цьому полі. Це слідне по таких творах, втриманих у серійній системі, як «Кантікум сакрум» (1957), «Плач пророка Єремії» (1958), тричастинний твір для фортепіяна й оркестри (1959), як і в одному з останніх його творів «Реквієм».

Творів Стравінського усіх часів і всіх періодів приблизно сотня. У цьому числі більш ніж одна десята пов'язана з релігійною тематикою. Між ними менші хорові твори, як «Отче наш», «Вірую», написані 1929 року. Композитор сам загадував, що в цих творах віддзеркалюються його ранні спогади про музику, яку йому доводилося слухати колись у церквах Києва й Полтави. У довгому ряді більших церковних творів є й повна служба Божа для мішаного і хлоп'ячого хорів та духових інструментів. У своїх діялогах він записав таке визнання: «Я вважаю, що мій талант даний Богом, і я завжди просив Його, щоб дав мені силу вжити його».

І знову таки можна дивом дивуватися, що, попри композицію таких творів, як «Отче наш», чи «Плач Єремії», була у нього снага на зовсім інший рід музики. Він komponував немало у стилі джазової музики. Між його творами є й циркова полька, яку мали танцювати слони (до речі, музика ця не дуже припала до вподоби слонам нью-йоркського цирку, які навчені були танцювати, але під звуки мелодійних вальсів).

Вище була згадка про Стравінського-диригента власних творів, тут слід додати, що він, будучи в силі віку, виступав скрізь по світу як піаніст-соліст, виконуючи свої твори для фортепіана з оркестрою. Сказано — скрізь по світу, та був один виняток: країна його юности. Місця, пов'язані з його народженням (Оранієнбаум біля Петербургу), шкільним періодом, першими композиторськими спробами, залишені були ним ще в 1914 році. Зрештою, його музика в Радянському Союзі майже не виконувалася. Сам Стравінський при різних нагодах гостро виступав проти тамошньої культурної політики, і то, ясна річ, не стосовно своїх творів, а в суттєвих питаннях обмеження рамок діяльності радянських композиторів, насильства над їхньою творчою волею і совістю. Неначе у відповідь, там називали його «декадентом», «космополітом», очевидно, в дерогативному значенні — «людиною без батьківщини», «новатором-формалістом» тощо. Тіхон Хренніков, секретар Спілки композиторів СРСР, називав Стравінського «апостолом реакції в буржуазній музиці» (1948).

Пройшли роки, і розвиток музики в світі, у тому числі й у деяких соціалістичних країнах, пішов шляхом, що його показував Стравінський та інші передові композитори, залишаючи Хреннікова з його соратниками на далекій периферії. І от на початку 1960-их років надійшла до Стравінського пропозиція відвідати Радянський Союз. Особисто доручив її не хто інший, як сам Тіхон Хренніков. Після деяких вагань композитор таки вибрався в далеку дорогу.

У вересні 1962 року він разом з дружиною Вірою (з якою одружився після передчасної смерті Катерини) і з незаступним Робертом Крефтом він був уже в Москві. Зайве говорити про ентузіазм публіки, особливо молодшої віком. Концерти в Москві й Ленінграді були одним великим триумфом композитора, а їхній святковий настрій підносився у зв'язку з фактом, що це ж було його 80-ліття. Були зустрічі з композиторами. Міністер культури К. Фурцева влаштувала спеціальне прийняття для знаменитого гостя, згодом прийшло запрошення з Кремлю. Там відбулася 40-хвилинна зустріч з Никітою Хрущовим. Розмови йшли про будівничі і господарські справи в азійській частині Союзу, з якої Хрущов день перед тим повернувся. Як записав Крефт, обидва дискусанти уникали всяких натяків на музичні теми.

Сам Стравінський не робив таємниці з того, що метою його подорожі було бажання допомогти молодій генерації композиторів у Радянському Союзі, підтримати їх у їхніх пошуках за новим. Він був такий зосереджений на цій справі, що, як зауважив з здивуванням Крефт, зовсім забув про Устилуг.

Виняткове поширення музики Стравінського по всьому світу річ відома. Було це в першу чергу наслідком її якостей. Але немало заважив факт, що вона мала знаменитого інтерпретатора, коментатора і промотора. Був ним сам компози-

тор. Про нього як соліста власних фортепіанових творів з оркестрою і як диригента була вже мова. Звеличники і дослідники його музики мають масу фактичних і аналітичних матеріалів на високому інтелектуальному рівні, писаних ним самим. Ці писання мають для читача інтерес самі собою. Знаменитий їхній дотеп і гострота вислову. Ось кілька зразків.

Не є тасмницею, що Стравінський мав велику кількість замовлень на свої твори. Це, зрештою, становило матеріальну базу для нього і його сім'ї. На це він дає композиторам таку рецепту: «Справа в тому, щоб komponувати те, що хочеться, а згодом одержати на той твір замовлення».

Рим. Під час розмови з Муссоліні останній обіцяв прийти на концерт, у якому мав диригувати Стравінський. «Я вдячний йому, що він не дотримав обіцянки».

Про одного балетмайстра: «Успіх балету ми завдячували знаменитому виконанню колишніх і майбутніх жінок цього балетмайстра» (який, до речі, одружувався що кілька років).

А ось камінчик у бік рецензентів. У Барселоні один з журналістів мав таке сказати Стравінському (за його власним свідченням): «Ми здавна очікуємо вас. О! Якби ви знали, як ми любимо вашу „Шехерезаду“ і ваші танці з „Князя Ігоря“!»!

Не обходилося і без контроверсій, не раз у дуже суттєвих питаннях. Спроможна чи не спроможна музика бути разом вислову? Його думка: «Музика є з природи по суті безсила висловлювати щонебудь взагалі, чи то почуття, чи думку, чи психічний настрій». І далі: «Якщо музика щось висловлює, то це ілюзія, а не реальність». Ці погляди викликали незвичайно гостру реакцію, якій композитор однак не поступився, кажучи у відповіді: «Музика висловлює сама себе».

На кінець ще одне твердження з книги його думок. Його питали, чи він визнає музику майбутнього. Відповідь була: «Я не живу ні в минулому, ані в майбутньому. Я є тепер!» Визнання — типове для Ігоря Стравінського, великого музичного реформатора і відкривача.

Деякі проблеми наукового вивчення В. Винниченка

Григорій Костюк

Відзначаючи 90-річчя від дня народження Володимира Винниченка, діюча при УВАН у США Комісія для охорони і вивчення його спадщини влаштувала 12 грудня 1970 наукову конференцію, присвячену вивченню літературної спадщини письменника. Із виголошених під час цієї конференції доповідей друкуємо у цьому числі «Сучасности» доповідь Григорія Костюка «Проблеми наукового вивчення спадщини В. Винниченка». У наступних числах будуть видруковані доповіді Валер'яна Ревуцького «Еміграційна драматургія Володимира Винниченка» і Лариси Залеської-Онишкевич «Роботи й антироботи». — Редакція.

Ми Винниченка не знаємо. І то майже в прямому розумінні цього слова. Уся величезна й багатогранна творчість та громадська діяльність його, навіть на сьогодні — в 90-річчя від дня народження й 20-річчя від дня смерті — в багатьох аспектах є для нас загадкою, темною невідомістю. І це тим більше звучить парадоксально, що Винниченко, на певному відтинку нашої історії, був найбільше читаний прозаїк, найпопулярніший і найвпливовіший драматург, найбільше перекладений чужими мовами і один з найвідоміших діячів у громадсько-політичному житті нашого народу. Винниченко ніколи не міг скаржитися (за винятком останніх років життя в еміграції), що його замовчують, що про нього не пишуть, як на це скаржився, скажімо, його старший колега М. Коцюбинський.¹ Перші його оповідання відразу збудили

---

¹ Михайло Коцюбинський, Твори, том третій. Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1956, стор. 389, лист до М. М. Могиляньського 9. III. 1911. Тут він писав: «Ви тільки зважте: вже три місяці, як вийшов перший том, а російська періодична преса — анічирік, ні словом не обізвалася, так наче і не було книжки. Рецензія в „Речі“ — кажучи межі нами — зовсім не мудра, не йде в рахунок. Журнали зовсім замовчали книжку, та й трудно вже сподіватися рецензій у них, коли книжка перестала бути новинкою. Через що ж се? Очевидячки, книжка видалася неінтересною, непотрібною...» Дещо подібну скаргу він висловив два дні пізніше в листі до М. Горького: «На днях просмотрел последние корректуры и вздохнул с облегчением и... с грустью. I-й том, очевидно, не вызвал никакого интереса. Три месяца прошло со времени выхода его, и ни один журнал не отметил книжки. Возможно, что такая ж участь ждет и II-й том» (там само, стор. 391).

критичну думку і, починаючи від І. Франка, цілий ряд рецензій та статтів.² А переклади його творів російською мовою викликали відразу багато позитивних і негативних відгуків не тільки в періодичній пресі,³ але й, як знаємо тепер з опублікованих досі різних мемуарів і приватних листувань, дуже пристрасну полеміку читачів, і то досить високого рангу. Вкажімо хоча б на «Спогади» Є. Чикаленка (УВАН у США, 1955), листування Лесі Українки (Твори, том 10, Київ, 1965), Ольга Косач-Кривинюк, Леся Українка. Хронологія життя і творчости (УВАН у США, Нью-Йорк, 1970, стор. 751) та листування В. Леніна з Іннесою Арманд (В. Ленин, Сочинения, изд. 4-е, том 35, ст. 107. і 5-е рос. видання, том 48, стор. 285—286).

Отже про Винниченка писали, мабуть, більше, ніж про будь-якого іншого українського автора. І рівночасно я стверджую, що при всьому цьому Винниченка, як письменника, не знає не тільки його колись активний і пристрасний читач, але й історик української літератури. Причина цього парадоксального стану є в тому, що майже все, що досі було написано про Винниченка (за незначним, звичайно, винятком), було написано не в плані спокійної, об'єктивної аналізи його діяльності і творчости, не з бажанням заглибитись у світ його ідей, образів та мистецьких засобів, як об'єктивних виявів певної доби та психологічних, соціальних чи національних стосунків між людьми того часу, а в плані переважно війни з Винниченком, з його творами, героями, ідеями.

Твори Винниченкові мали своєрідну історію: ними або беззастережно захоплювались, або їх так же беззастережно відкидали, лаяли і навіть паплюжили.

Ті, що захоплювалися, не мали часу на спокійну об'єктивну критику, бо вся їх увага й енергія йшла на оборону й розбивання несправедливих, тенденційних і нетолерантних нападів. Ті, що лаяли й заперечували, — були здебільшого його політичними та світоглядовими противниками. Вони апріорі були вороже наставлені до всього, що Винниченко написав. Проїняті партійними чи соціальними ресантиментами, вони головним чином вишукували (не тільки в творах, але й у житті Винниченка) все, що не відповідало загальноприйнятим нормам, все мистецьки ризиковане, все, що не вкладалося в їхню програму і розуміння, все, що не було ще освячене т. зв. громадською думкою, кожну вільну чи невільну помилку його, — і робили з цього систему, приходили до найчорніших висновків та заперечень. А об'єктивної, серйозної критики так і не було.

² Микола Плевако, Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали. УВАН у США, Нью-Йорк—Париж, 1961, стор. 700—702.

³ Див. там само, а також: В. Винниченко, Оповідання. Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі, відділ української літератури в Пряшеві, 1968, розділ «Бібліографія».

Винниченка це інколи смішило, інколи дивувало, інколи обурювало. У свій час він пробував навіть активно реагувати на таку критику. 1911 року, коли навколо його деяких нових творів («Шаблі життя», «Момент», «Купля», «Чесність з собою» тощо), що одночасно появились і в російському перекладі, розгорілася була шалена й неперемінлива в висловах критика, Винниченко, з еміграції, відгукнувся був знаменитим памфлетом: «Про мораль пануючих і мораль пригноблених. (Отвертий лист до моїх читачів і критиків)».⁴

Те саме він зробив багато пізніше, 1927 року, написавши відомого «Відкритого листа дрібного буржуа»,⁵ у зв'язку з дуже тоді в Україні голосною дискусією навколо його роману «Соняшна машина».

У своєму першому памфлеті 1911 року В. Винниченко писав:

«І не лише до читачів, але й звертаюся до самих критиків. (Не до крикунів, не до тих, що підхоплюють останній крик моди, а до чесних, правдивих і переконаних людей). Коли вони захочуть спокійно вислухати мене, коли повірять, що я також можу чесно і переконано шукати істину, коли з самого початку не поставлять собі за мету „рознести“ мене, а з об'єктивною увагою поставляться до того, що я скажу, я — не буду вимагати від них більшого».⁶

Вказуючи на ці дві спроби Винниченка (а їх було більше) втрутитися в дискусію над своїми власними творами, я не хочу сказати, що ці спроби вносили в дискусію ясність і спрямовували критику на правдивий, об'єктивний шлях. Відоме давно, що автор не суддя і не критик своїх творів. Але його думки мають велике значення для історика і дослідника. Подаючи цитату з його давнішого памфлету, я хотів тільки ствердити, що, на жаль, як тоді, так і тепер літературна та суспільна критика Винниченка з боку його партійних та ідеологічних ворогів ставить собі за мету не вивчення, не об'єктивну аналізу його творів, а насамперед «рознести», понизити, зневажити його. Це негативне наставлення, що його відомий радянський критик Іван Дзюба назвав «мародерством по відношенню до культурної історії України», особливо яскраво знову виявилось в останні два роки, коли свідомо і патріотичне українське громадянство в еміграції скромно відзначало 90-річчя від дня народження Володимира Винниченка. Ми були і ще сьогодні є свідками, як у бажанні «рознести» Винниченка об'єдналися: з одного боку, офіційні пар-

⁴ «Наш Голос». Орган Українських Соціал-Демократичних Робітничих Партій Росії й Австрії. Річник I, 1911, Львів, ч. 9—10, стор. 451—479 і ч. 11—12, стор. 529—564.

Одночасно цей памфлет вийшов окремою брошурою українською і російською мовами.

⁵ В. Винниченко, Отвертий лист дрібного буржуа. «Українські вісті». Париж, березень 1928.

⁶ «Наш голос», стор. 452.

тійні критики Радянської України,⁷ публіцисти з комуністичних нью-йоркських «Українських вістей»,⁸ а з другого — публіцисти і критики українських націоналістів і гетьманців в еміграції.⁹

І що найпікантніше, що всі ці «критики» Винниченка — і праві, і ліві, і комуністи, і націоналісти, і гетьманці — всі вони виходять з того самого методологічного заложення «принципової партійности», з тої самої селекції «витриманих» і «не витриманих» творів, з тої самої позиції оборони «моральної чистоти», партійної чуйности і тенденційної штуочної періодизації.

*

Настала без сумніву пора, щоб Винниченкову спадщину вивчити і проаналізувати «сіне іра ет студіо», вивчити її об'єктивно — без гніву й упередження.

Які ж основні проблеми стоять перед вивченням спадщини В. Винниченка? Проблематику вивчення Винниченкової спадщини можна розподілити на чотири аспекти: 1) аспект біографічний; 2) історико-літературний; 3) філософічно-етичний; 4) суспільно-політичний. Ці чотири аспекти охоплюють в основному всі ділянки життя і творчости Винниченка.

Погляньмо бодай побіжно на кожний аспект зокрема. Почнімо з біографічного. Біографія Винниченка зовсім мало розроблена. Досі, наприклад, точно не встановлено, де народився Винниченко? Хто за соціалним станом був його батько? Який склад родини був у старого Кирила Винниченка? Немилосердно плутається різними авторами дата народження Винниченка. Майже нічого не знаємо про гімназійні роки Винниченка: не знаємо його учителів, не вивчено культурно-національне підсоння Єлисаветграду того часу, не знаємо коли Винниченко вступив до елисаветградської гімназії, коли його виключили, коли він екстерном здав іспити в златопільській гімназії і коли вступив до Київського університету? Все це вимагає ще пильного вивчення й удокументування. Вкажу хоча б на такий факт, як місце народження Винниченка. Майже в усіх біографічних довідках, включно з тією,

⁷ Сергій Зубков, Анатолій Ковтуненко, Федір Погребенник, Перед судом історії. «Літературна Україна». Київ, 4 серпня 1970; Євген Шаблювський, Про Володимира Винниченка. «Радянське літературознавство», Київ, ч. 8, 1970.

⁸ 10 вересня 1970, «Лицемірні адвокати Винниченка».

⁹ В. Давиденко, Контроверсійний Винниченко. «Свобода», Джерсі-Сіті, 10 листопада 1970; І. В., Кому потрібний Винниченко. «Гомін України», Торонто, 28 листопада 1970. Та й багато інших у гетьманській газеті «Батьківщина», «Канадійському фермері» тощо.

що її склала Розалія Винниченко,¹⁰ говориться, що В. Винниченко народився в місті Єлисаветграді, Херсонської губернії. Але багато об'єктивних фактів, зокрема багато нотаток у «Щоденнику» Винниченка, вказують, що дитинство Винниченкове проходило на селі. Принаймні десь по 7 років життя. Наприклад, у «Щоденнику» від 23 травня 1919 Винниченко нотує згадку, як його на все життя вразив факт, коли його батька бив поміщик Бодіско, в економії якого він служив чабаном. Це ясно могло бути тільки на селі і хлопець мав мати не менше 5—6 років. Цей наш згода підпирає опублікований вже після революції «Таємний поліційний об'їжник від 2 квітня 1903 року, за ч. 3280» про розшуки Винниченка після його втечі з війська. Про місце народження Винниченка там говориться так (у перекладі українською мовою):

«Названий Винниченко, 23 років, походить з селян села Великий Кут, Витязівської волости, Єлисаветградського повіту».

На цих підставах я у своєму нарисі, що друкується як вступне слово до роману «Слово за тобою, Сталіне!», вперше вказую на місце народження Винниченка село Великий Кут. Але я остаточно не певний у своєму твердженні. Потрібно було б ще пошукати нових документів. Насамперед на батьківщині Винниченка. Але, на жаль, нам туди дороги заказані. Наші колеги з Києва зробили б корисне діло, якби там на місці зробили документальну перевірку в селі Великий Кут та в Єлисаветграді і встановили місце народження, рік вступу Винниченка до єлисаветградської гімназії та рік його звільнення звідти. Є ще багато темних і остаточно не з'ясованих місць у творчій і політичній біографії В. Винниченка. Я їх не буду тут згадувати. Вкажу лише, що перша й основна проблема у вивченні Винниченка — це написання перевіреної, науково-удokumentованої біографії письменника.

*

Чергове питання — це аспект історико-літературний.

Тут на перше місце висувається тема: «Винниченко і Горький». Це дуже важлива тема і щодо стосунків між цими двома письменниками сусідніх народів, і щодо місця Винниченка в літературному процесі 20 віку, і щодо проблеми його стилю і тематики.

Маємо дуже скупі дані про стосунки молодого Винниченка з Горьким десь від року 1908. Знаємо, що у збірниках «Знание», редактором яких був М. Горький, друкувалися в перекладах оповідання В. Винниченка ще в 1908—09 роках. Знаємо також, що видавництво «Знание», на чолі якого теж

¹⁰ Розалія Винниченко, В. К. Винниченко, Біографічна канва. Збірник: «Володимир Винниченко», УВАН у США, Нью-Йорк, 1953, стор. 9—15.

стояв М. Горький, вже на початку 1909 року підготувало до друку збірку оповідань В. Винниченка в перекладі російською мовою. Відомо також, що з невияснених досі причин це видання було затримане і не здійснене. М. Коцюбинський у листі до дружини від 3 червня 1909 писав:

«Я не пам'ятаю, чи писав я тобі, що у Львові несподівано стрів Винниченка, з яким і познайомився. У них з Горьким вийшли якісь непорозуміння щодо видання творів Винниченка, і вони розійшлися та жалілися мені один на одного».¹¹

Винниченко на це реагував гостро обвинувальним відкритим листом до Горького, що його опубліковано на початку того ж 1909 року в газеті «Рада». Із пізнішого (13 червня 1909) листа М. Коцюбинського до дружини знаємо, що Горький, коли прочитав того листа, «був дуже засмучений, схвилюваний, все ходив по хаті і казав: „Так мне и надо, так и надо, пока я издатель. Откажусь от дела („Знание“) — тогда не буду иметь подобных неприятностей”».¹²

Знаємо також, що конфлікт цей поглибився до того, що коли 1911 року фактичний редактор збірників «Знание» В. С. Миролубов прислав Горькому на рецензію новий роман В. Винниченка «Рівновага» (російський переклад — «На весах жизни»), Горький відповів гостро негативним критичним листом, повним особистого гніву й образи.¹³

Сучасні радянські критики, опираючись на цей приватний і дуже суб'єктивний лист Горького (як і на подібний лист В. Леніна до Інесси Арманд, з червня 1914 року, про роман В. Винниченка «Заповіт батьків»), як нібито на об'єктивну, глибоку марксистську критику, оцінюють негативно всю творчість Винниченка. Вони не враховують ні психологічного підложжя, ні особистого настрою, ні фрагментарности та суб'єктивізму оцінки, до того ж одного лише роману Винниченкового, і переносять це, як я вже казав, на всю творчість нашого автора.

Про стосунки Винниченка з Горьким маємо й пізніші матеріяли. У «Щоденнику» за 1917 рік є записи, які свідчать про Винниченкову спробу нав'язати контакти з Горьким і прихилити його до тогочасних українських домагань. Відомий «Відкритий лист до М. Горького» 1928 року.¹⁴ Багато критиків ідейно та тематично пов'язують деякі твори В. Винниченка з творами М. Горького. А чеські критики, як вказує

¹¹ М. Коцюбинський, Твори, т. 3, Держ. в-во художньої літератури, Київ, 1956. Листування, стор. 323.

¹² Там само, стор. 328—329.

¹³ М. Горький, Сочинения, т. 29, М.-Л., ГИХЛ, 1955, стор. 180.

¹⁴ В. Винниченко, Одвертий лист до М. Горького. «Українські вісті», Париж, ч. 12, 19 липня 1928.

у своїй статті М. Мольнар,¹⁵ навіть називали Винниченка «українським Горьким».

Я вказав тут тільки на окремі факти, окремі епізоди до поставленої теми. Є їх ще більше. Але чимало є ще й таких, яких ми не знаємо, які виявляться напевне при опрацюванні проблеми. Всі ці факти давно аж просяться, щоб їх зібрати, систематизувати, вивчити і зробити об'єктивні висновки. І тут знову хочу сказати: наші київські колеги зробили б великий вклад в історико-літературну науку, якби вони, замість необгрунтованих і тривіальних загальників та огульних осудів Винниченка, звернулися до приступних їм джерел (газета «Рада», архів в-ва «Знання», листування В. С. Міролюбова з В. Винниченком і М. Горьким тощо) і зробили їх приступними для широким кіл дослідників.

Друга важлива тема з історико-літературного аспекту це — Винниченко і Достоевський. Ця тема належить до найактуальніших у зв'язку з відзначенням 150-річчя від дня народження Ф. Достоевського і 90-річчя від дня народження В. Винниченка. Відомо, що крилата фраза В. Леніна про «архипоганого Достоевського», яку тепер повторюють вчені всього світу, висловлена Леніном після його читання Винниченкового роману «Заповіт батьків». Про мотиви Достоевського в творчості Винниченка деінде говорили й інші критики: і Львов-Рогачевський, і Арабаджін, і Ольмінський, і Воронський та й ще дехто. Одні вбачали в цьому позитивну рису в творах Винниченка, а другі — глибоко негативну. Але всі ці твердження не були наслідком глибокого вивчення та зіставлення філософсько-етичної системи думання обох романістів, вивчення їх розповідної манери, мовно-символічної структури і взагалі ідейного й образного думання. Ні, це кидалося переважно спонтанно, від першого, часто зовнішнього, враження, в полемічному запалі. Настав час, коли і можна і треба цю тему поставити й опрацювати спокійно і солідно. Така праця була б новим важливим вкладом не тільки в українську, а й у світову літературну науку.

Третя і чи не найважливіша проблема винниченкознавства — це вивчення Винниченкової літературної спадщини, як мистецтва слова. Що нового вніс Винниченко в українську літературу? На це можна було б об'єктивно відповісти, якби було опрацьовано бодай такі теми: Винниченко як новеліст, Винниченко як романіст, Винниченко-драматург, мова Винниченкових творів, Винниченкова метафора, образ, пейзаж, структура сюжету, характер типів тощо. Але, на жаль, Винниченко, як майстер слова, абсолютно не вивчений. Ми не маємо на цю тему ні одної більш-менш солідної праці. Тут треба починати з самого початку. Пояснити такий стан

¹⁵ М. Мольнар, Забутий письменник? Передмова до «В. Винниченко. Оповідання». Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі, Відділ української літератури в Пряшеві, 1968, стор. 5—15.

можна двома причинами: з одного боку, ненормальними умовами розвитку й становлення нашої критики та історико-літературної науки, а з другого — специфікою Винниченкових творів. Основна риса їх: гостра, завжди актуальна, хвилююча суспільство соціальна ідея; незвична, нова постава проблеми моралі, родинних стосунків, дружби, любови, ненависти, правди, брехні, честі; проблеми сексу, кохання, законного і незаконного шлюбу, батьків і дітей, одне слово — безжальний показ і зображення людини в усій її духовій і психологічній складності, боже й диявольське, людське й тваринне в ній. Все це в першу чергу абсорбувало увагу критики, спрямовувало її на шлях дружнього чи ворожого діалогу з автором, на шлях гострої полеміки, заперечення та, переважно, дуже запального і суб'єктивного осуду авторового бачення і розуміння поставлених ним ідей і проблем. На глибші роздуми про мистецьку особливість творів Винниченкових у його критиків ніколи вже не залишилося місця і часу. Наше і наступників наших завдання — покласти бо-дай перші початки вивчення Винниченкової спадщини, вглянутися уважно в мистецький світ його ідей — в його стиль, форму і художні засоби.

«Вчені мужі» радянської пропаганди, заговоривши через багато років мовчання про Винниченка, недавно висунули дуже сміливе, хоч і нічим не обґрунтоване, твердження: «незаперечним фактом є те, що переважна більшість написаного Винниченком на сьогодні втратила будь-яке громадське та ідейно-художнє значення».¹⁶

Це твердження ставить перед об'єктивними дослідниками нову актуальну тему: місце Винниченка в українському літературному процесі першої половини 20 віку. Треба всю творчість Винниченка проаналізувати в порівняльному пляні на тлі українського та російського літературного та суспільного процесу початку 20 століття. Тоді тільки стане ясним, що з творів Винниченкових втратило свою вартість, а що зберегло і визначило його місце в українській літературі.

Поруч з цією темою стоїть друга, не менш важлива: це вивчення Винниченкової творчості в ширшому порівняльному аспекті світової літератури. Як я вже згадував, критика кидала різні думки про впливи чи співзвучність творів Винниченка з різними авторами світу: тут і Ф. Достоевський, і М. Горький, і М. Арцибашев, і Л. Андреев. Леся Українка вказувала на співзвучність з мотивами А. Чехова і Гавітмана. Один німецький критик з «Berliner-Zeitung Mittag» 1922 року, в рецензії на «Брехню» («Die Lüge»), що успішно йшла в берлінському «Volksbühne-Theater», висловився був, що героїня драми Наталя Павлівна «загадкова жінка, яка постала за допомогою Ібсена і декількох французів». Не мо-

¹⁶ Сергій Зубков, Анатолій Ковтуненко, Федір Погребенник, Перед судом історії. «Літературна Україна», Київ, 4 серпня 1970.

жна обійти і Метерлінка, драматурга, до якого пильно приглядався завжди Винниченко, п'єси якого сусідували і конкурували з Винниченковою «Брехнею» в репертуарі знаменитої італійської артистки Емми Граматік; навіть назву до своєї нової п'єси «Великий секрет» (1926) Винниченко запозичив від Метерлінка.¹⁷

Один російський критик «Записок Кирпатого Мефистофеля» вказує на співзвучність з Б'єрнсоном, Ведекіндом, а деякими моментами — з д'Аннунціо.¹⁸ Отже, література норвезька, німецька, італійська.

І це ще не всі ймовірно-здогадні впливи і співзвуччя. Можна було б згадати ще чимало появ у світовій літературі, з якими в той чи інший несподіваний спосіб в'яжеться творчість Винниченка. Але й те, що я подав, свідчить, що тема Винниченко і сучасна йому західноєвропейська література є дуже актуальна і цікава. Варто солідно і вдумливо простежити, що саме в'яже творчість В. Винниченка з тими багатьма авторами, що про них при тій чи іншій нагоді згадували різні критики. Чи були це впливи і наслідування, чи тільки така звичайна в мистецькій творчості ідейно-психологічна співзвучність, зумовлена часто подібними соціально-культурними умовами народів та подібним психологічним баченням світу авторів. Ця тема майже не заторкнена. Можна вказати тільки на одну статтю О. І. Білецького «Соняшна машина В. Винниченка» («Критика», Харків, ч. 2, 1928), де зроблено перші спроби розглянути роман Винниченка на тлі російського і західноєвропейського соціально-утопійного роману. Але це тільки перші, і то дуже давні кроки.

*

Третій аспект винниченкознавства — філософічно-етичний. В основу досліджень цього аспекту треба покласти його спеціальні праці: «Листи до юнака», «Щастя» і «Конкордизм». Але обмежитися тільки цими працями письменника було б недостатньо. Бо вся його велика літературно-мистецька спадщина пройнята філософічно-етичним первнем. Це стосується і до його останніх недрукованих творів: «Вічний імператив», «Лепрозорій», «Слово за тобою, Сталіне!» і «Нова заповідь». Невичерпне джерело філософічно-етичних роздумів і тверджень Винниченка є його щоденні записи за сорок років життя. Але щоб зрозуміти цю ділянку творчості Винниченка, не досить знати ці його твори. Треба

¹⁷ У «Щоденнику» від 27 червня 1925 є такий запис: «Читання Метерлінка «Le grand secret»... А пізніше, 29 червня 1925, ще читаємо: «Le grand secret» Метерлінка викликає цілий ряд питань і балачок у нас. Спокуса повірити в можливість потойбічного існування. Але чи не самообман це тільки, віра самого Метерлінка?».

¹⁸ Арсеній Меріч, газета «Дни», Берлін, ч. 97, 22 лютого 1923.

пізнати те філософічне підсоння, у якому дозрівала його система думання. А це надзвичайно велика амплітуда людського думання. Від буддизму, через християнство, до Густава Лебона, Карла Маркса і Вільгельма-Макса Вундта. Ця ділянка спадщини В. Винниченка ще чекає свого першого дослідника і систематизатора.

*

Останній, четвертий, аспект винниченкознавства — суспільно-політичний, має вже велику і дуже суперечливу літературу, але науково абсолютно не розроблений.

З вивченням діяльності Винниченка, як суспільного і політичного діяча, пов'язаний цілий складний і великий комплекс проблем української політики і суспільного життя перших трьох десятиріч 20 сторіччя. Я не буду тут формулювати всіх проблем цієї, правдиво кажучи, Винниченкової доби. Я вкажу тут лише на одну з багатьох проблем, яку варто було б у першу чергу остаточно дослідити і зробити належні висновки. Маю на увазі тему: Винниченко і Петлюра. Відомий конфлікт між цими політичними діячами нашої найновішої історії вже має таку давність, що його можна і треба в'яснити спокійно без гніву й упередження.

Цей конфлікт зумовлений був трагічними історичними обставинами, різним рівнем таланту, відмінним становищем у партійній ієрархії й нарешті чисто людським, суб'єктивним характером кожного з них. На сьогодні оповитий він вже різними легендами, вигадками, припущеннями, свідомою й несвідомою неправдою, що виростили на ґрунті гри різних світоглядних, політичних і соціальних сил. Треба взяти до уваги, що такі конфлікти між двома політичними, науковими чи літературними діячами певної доби і в певних обставинах не є щось специфічно українське, не є наш винахід. Такі конфлікти бували в усі часи і майже в усіх народів. Суть у тому, щоб ми, як нація, як спільнота, не впали жертвою суб'єктивних розходжень і конфліктів наших діячів минулого, щоб ми в історичній ретроспекції уміли бачити не тільки погане, але й те добре, що робили ті діячі для нашої історії і культури. Тому ми мусимо вже тепер спокійно підійти до цього епізоду в нашій історії, перевірити всі факти, відокремити легенди, вигадки, неправди і показати в реальному світлі фактів цих обох наших діячів.

Я повторюю: не беруся формулювати всіх проблем, що пов'язані з науковим вивченням не тільки аспекту соціально-політичного, а й всіх аспектів Винниченкової спадщини. Це і неможливо. Це можна буде здійснити тільки в процесі лабораторної наукової праці над окремими темами. Тоді за принципом ланцюгової реакції, закономірно виникатимуть нові конкретні теми.

Тут я вказую тільки на ті найактуальніші, з мого погляду, проблеми, від яких треба починати працю над вивченням життя і творчості Володимира Винниченка.

Трагічна смерть Алли Горської і її похорон

(З матеріалів «Українського вісника», ч. 4, січень 1971)

28 листопада 1970 року була забита при нез'ясованих обставинах українська художниця і громадська діячка Алла Горська.

Алла Олександрівна Горська народилася 18 вересня 1929 року. Виховувалася в зросійщеній київській родині. Закінчила Київський художній інститут. Активно включилася в процес національного відродження, який охопив молодші покоління творчої інтелігенції Києва на початку 1960-их років. Перейшла на українську мову спілкування. 1962 року стала одним із організаторів відомого Клубу творчої молоді (розігнаний 1964 року). Брала участь в організації літературно-мистецьких вечорів, розповсюдженні творів Самвидаву, зборі коштів на взаємодопомогу тощо.

1964 року, разом із художниками Людмилою Семикіною, Панасом Заливахою та Галиною Севрук, Алла Горська виготовила Шевченківський вітраж у вестибюлі Київського університету. На вітражі зображувався гнівний Шевченко, що однією рукою пригортає покривджену жінку-Україну, а у високо піднятій другій тримає книгу. На вітражі стояли слова: «Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло їх поставлю слово» (фото вітражу надруковане в «Українському календарі» на 1965 рік, виданому Українським суспільно-культурним товариством у Польщі). Вітраж був брутально знищений, а Алла Горська і Людмила Семикіна виключені із Спілки художників України. При розгляді їхньої «справи» тримали себе з гідністю...

*

Наприкінці 1965 року, після арешту великої групи української інтелігенції, Аллу Горську допитували як свідка в обох київських справах — Я. Геврича та Є. Кузнецової, О. Мартиненка, І. Русина. Ніяких свідчень не давала, заперечувала й те, що визнавали заарештовані. Була однією з небагатьох серед заскочених несподіваними арештами, хто тримав себе тоді до кінця принципово. Відома її заява того часу

Передрук цього випуску з портретами Алли Горської та Валентина Мороза і передмовою в-ва появився у в-ві «Сучасність» у вересні 1971 (ротаринт, 115 стор., 16⁰).

про порушення органами КДБ законності при веденні слідства...

Підписувала Алла Горська також колективні заяви: вимогу допустити на політичні процеси, протест проти заборони засудженому художникові Панасові Заливасі малювати та ін.

Після виключення зі Спілки змушена була шукати роботу на виїзді, створивши разом з іншими художниками ряд монументально-декоративних комплексів у Донбасі. Відновлена у Спілці художників.

Від громадської діяльності Алла Горська не відходила і в ці роки. 1967 року їздила до Львова на суд Вячеслава Чорновола і написала потім разом із групою присутніх на суді киян протест проти незаконного характеру суду в республіканські інстанції. 1968 року вона підписала відомий протест великої групи киян проти порушень в СРСР принципів соціалістичної демократії і норм соціалістичної законності (див. випуск перший). Під час погрому за підписання цієї заяви, офіційно названої «антирадянською», із групи художників тільки А. Горська, Л. Семикіна, та Г. Севрук трималися до кінця безкомпромісно, за що знову були виключені зі Спілки художників.

У липні 1968 року Алла Горська, разом із Ліною Костенко, І. Дзюбою, Є. Сверстюком та В. Некрасовим, звернулася із відкритим листом до газети «Літературна Україна» у зв'язку з появою там наклепницької статті О. Полторацького (див. випуск третій).

У 1969-70 роках, А. Горська підтримувала виступи Валентина Мороза, навіть статтю «Серед снігів», зустрінуту частиною української інтелігенції неприхильно. (У «справі» В. Мороза знаходиться вилучена під час обшуку поштівка від А. Горської, де вона називає В. Мороза, з огляду на його громадську активність, «квіткою серед снігів»). Викликана влітку 1970 року на допити в Івано-Франківське КДБ, відмовилася давати проти Мороза будь-які свідчення і глузувала із слідчого Баранова (називала його «товариш Баран» і т. п.). За кілька днів до смерті висловлювала щирий жаль, що не поїхала на суд Мороза в Івано-Франківськ і написала заяву-протест до Верховного суду УРСР про незаконність і жорстокість вироку (чи встигла надіслати — невідомо).

Характерний факт: коли Алла Горська лежала забита в льоху (але про це ніхто з її друзів ще не знав), в одному з київських науково-дослідних інститутів лектор (чи навіть працівник) обкому партії говорив перед колективом, що «націоналісти» змінили тактику, організують «зборища» по хатах і майстернях художників і називав при цьому помешкання скульптора І. Гончара та Алли Горської.

Забита Алла Горська 28 листопада 1970 року в будинку свекра, в місті Васильківі біля Києва.

Серед українського громадянства, знайомого з обставинами цього трагічного випадку, існує на сьогодні не менше трьох версій убивства. Багато хто вважає, що зробив це све-

СВІТАНА А
ПРОШЛА В
3 ВІСНІС
НО РАНО
СЛАДІ І Б
ВІЧН
АДВАНТ
ЯКА ЗАМІ
ВІЛА
МОУЖОК
НО І СТАВ
АКА

Угорі: у студії Алли Горської в день її похорону.
На попередній сторінці: у студії під час поминок.

Угорі: портрет Алли Горської серед вінків і квітів;
унизу: на кладовищі під час похорону.

кор — людина похилого віку, у якого за рік перед тим померла дружина і в зв'язку з цим траплялися розлади психіки. Прийшовши до пам'яті, свекор буцімто покінчив з собою, зрозумівши, що скоїв: другого дня після вбивства Алли він був знайдений на залізничній колії біля Фастова із відрізаною головою...

Похорон Алли Горської був намічений на 4 грудня. На цей день поприїжджали люди з інших міст, поприходили кияни. Несподівано, нібито в інтересах слідства, похорон відклали на 7 грудня, на понеділок. У день похорону в траурно прибраній Аллиній майстерні друзі влаштували посмертну виставку її творів. Через майстерню пройшли сотні людей.

Виклопотаний внучкою І. Франка З. Т. Франко дозвіл на поховання Алли Горської на Байковому цвинтарі було анульовано — і Аллу ховали на новоствореному цвинтарі — на пустирі за містом. До тіла замордованої не допустили нікого із рідних чи близьких, відкрити труну не дозволили. Не дозволили занести на кілька хвилин навіть закриту труну ні в хату, ні в майстерню художниці.

Хоч труну дуже швидко перевезли від майстерні на замиський цвинтар, все ж там зібралося приблизно 150-200 осіб. Закінчивши складену із загальних фраз коротку промову, офіційний представник Спілки художників хотів на цьому зупинити виступи, однак йому цього не дали зробити. Кілька прощальних слів сказав учитель Олександр Сергієнко, зачитав некролог критик Євген Сверстюк, Василь Стус прочитав присвячений Аллі вірш, за дорученням львів'ян виголосив прощальне слово Іван Гель.

8 грудня, в одній із львівських церков, була відправлена панахида по замордованій Аллі Горській, на 40-й день по смерті друзі Алли влаштували в Києві традиційні поминки...

За участь в похороні Алли Горської і виступи на кладовищі незаконно звільнений з роботи вчитель О. Сергієнко, а І. Гель одержав на роботі догану.

НА МОГИЛУ АЛЛИ ГОРСЬКОЇ

(Уривок із промови Євгена Сверстюка)

...Нині, перед її могилою, над прірвою вічності, осипаються всі хитро-убогі споруди, нагороджені під її ногами, і ми, врешті, стаємо перед неперехідною Правдою, до якої вона безоглядно йшла в житті і в мистецтві, гордо відкинувши гладенькі дороги напівправд, які допомогли б їй давно утвердитися на виставках мистецьких досягнень.

Стишено-тривожні, якісь дорослі на її картинах діти, наче задумливо ростуть-визрівають під вітром і сонцем. Портрет матері, що тривожно вдивляється в простір очима душі.

Ескіз портрету Довженка із захмарено-роздвоєним чолом, болісно затиснутим білою і чорною рукою. Скільки страждання і гідності в тих спечалених жіночих обличчях! Як нині, в її траурній майстерні, перетвореній на художню виставку, все стає зрозумілим у її картинах, і як підходить терновий вінок до печально-мудрої зосередженості її автопортретів, таких далеких від усміхнених фотографій, на яких веселість служить засобом відпорності і виразом незалежності.

Трагічний талант, вона йшла до трагічної правди, крізь жах якої, наче далекі зорі, просвічується сніжно-білий ідеал десь в материнській постаті, що дужими руками прагне захистити свою дитину і наче лебединими крилами відгортає віття калини.

В її інкрустації «Земля» — в тому дивовижному сплетенні закопаних у землю сил, що випинаються глибокими борознами на жіночому чолі, сплітають грубим корінням мозолистих, жадібних, витягнутих рук, у тому покаліченому дереві життя, можна побачити притаманну їй глибину осягнення традиції, повноту осягнення болів і сил рідної землі, яку відкрила для себе художниця і якій служила з вірністю неофіта.

Якби ми уявили детально історію її життя — то була б повчальна повість про те, як художниця Алла Горська відкрила свою Україну, як шукала її жертovníка і як поступово вчилася бачити головне у невидимому, докопуючись джерел, та в глибинах закопаного коріння, як вона дужими руками і ногами розгортала рясні килими декоративних квіточок, покликаних до життя лише на один сезон...

Смерть Михайла Сороки

Видавана російською мовою і поширювана в усьому СРСР російським «самвидавом» підпільна «Хроника текущих событий» надрукувала в ч. 20 посмертну згадку про сл. п. Михайла Сороку, що її подаємо в дослівному українському перекладі:

«17 червня в лагпункті 17/а Дубровлагу помер нагло від серцевого удару Михайло Михайлович Сорока.

«М. М. Сорока народився 1911 року на Тернопільщині. За професією архітект — навчався у Празі. У 1930 році він брав участь у діяльності ОУН і в її лавах боровся за незалежність Західної України від польської республіки. Деякий час був в'язнем у польській тюрмі.

«У 1939 році після приходу радянських військ на територію Західної України і прилучення її до УРСР, у Львові протягом одної ночі заарештовано багатьох оунівців. Серед них — Сороку і його дружину К. М. Зарицьку, доньку відомого львівського професора-математика (дивись про неї Хр. чч. 11, 15). Сороку заслано на Воркуту, а Зарицьку залишено у львівській тюрмі, де вона народила сина (сьогодні — український мистець-графік Богдан Сорока, живе у Львові).

«До 1950 р. М. М. Сорока перебував за полярним колом. Звільнений у наслідок виняткової в ті роки реабілітації, він повернувся до Львова (у той час Зарицька, як зв'язкова командуючого УПА Романа Шухевича, перебувала вже приблизно три роки під слідством). Тут перебував Сорока недовго; він не дістав дозволу жити на батьківщині і був змушений виїхати в Красноярський край.

«1952 року Сороку заарештували знову. Виявилося, що якийсь австрієць, який був звільнений разом з ним і був репатрійований до Австрії, видав там невдовзі свої спомини. Він змалював життя у воркутських таборах; оповів, що серед в'язнів ширилися невпинні чутки про імовірне масове їх знищення. В'язні вирішили чинити спротив, і у випадку здійснення цієї акції вони підготовлялися до оборони. План опрацьовувався під керівництвом Михайла Сороки.

«І Сорока знову опинився в таборах — цим разом за вироком на 25 років ув'язнення.

«... К. М. Зарицька, що перебуває в жіночому політ-таборі, недалеко від місця хоронення таборовиків (могили в'язнів позначені малими цитами, на яких, замість прізвища покійного, стоїть число), довідалася про смерть чоловіка з третіх рук; офіційно про смерть Михайла Михайловича Сороки адміністрація її не повідомила».

Згадуючи Михайла Сороку

Авраам Шіфрін

Нижче друкуємо з магнетофонного запису спогад Авраама Шіфріна, колишнього в'язня концен-траційних таборів в СРСР, що був знайомий із сл. п. Михайлом Сорокою, перебував разом із ним в ув'язненні і з кінцем 1970 року приїхав до Ізраїлю. У грудневному числі «Сучасности» буде надрукований уривок із спогадів А. Шіфріна «Четвертий вимір», а спогади в цілості вийдуть окремою книжкою у нашому видавництві. — Редакція.

Я хотів сказати декілька слів про Михайла Сороку. Вістка про його смерть у радянському концтаборі застала мене в дорозі з Ізраїлю до Америки. І коли я летів літаком, то думки про його смерть після стількох років тюремного ув'язнення мене дуже мучили і пригноблювали.

Михайло Сорока був одним із моїх друзів. Ми з ним були кілька років разом у таборах і в одній із спецполіт-тюрем. Дружба наша виникла, почалася в Тайшеті. Ми були разом з ним на лісовирубі. Він відбував тоді свій другий реченець. Не знаю, в який це було точно рік: восьмий, чи десятий, чи дванадцятий від його ув'язнення. Потім ми зустрілися з Михайлом на станції Віхоревка. Це один із віддалених пунктів Озерлагу, де радянська влада побудувала спеціально політичну тюрму.

Будували її так. Поклали на вічну мерзлоту рейки і залили бетоном. Це — підлога. Потім вбили рейки сторчма і залили бетоном. Це були стіни. Потім поклали зверху рейки і залили бетоном. Це — стеля. Будували зимою. У бетон додавали соли, щоб він скоріше тверднув. І тому цей залізо-бетонний куб, той барак із залізо-бетону був завжди вогкий. Там не можна було дихати від вологости.

Нутро барака порозгороджували залізними клітками, і ось у кожній такій камері сиділо нас по дванадцять осіб. У камеру майже не проникало денне світло. Ґрати були дуже густі. А зимою вікно, яке виходило назовні, вкривалося зсередини — з камери — від 10 до 15 сантиметрів шаром льоду. Взагалі ціла стіна, яка виходила надвір, була завжди покрита льодом. Тому ж у камері було завжди холодно. Видавали нам по два поліна дров на піч, яка ogrівала дві камери. І до того ця піч була заґратована навколо, щоб ми не могли до неї підійти ближче. І ось у цих умовах ми жили з Сорокою один рік разом у камері.

Михайло Сорока був дивною, незвичайною людиною. Дуже лагідний, дуже спокійний, дуже уважний до друзів. Дивною скромністю визначалася ця людина. Ніколи ви не почули від нього слова «я». Його дуже любили товариші не долі, ставилися до нього дуже щиро. Він завжди намагався бути таким непомітним, і це тим більше вражало, що ми знали про його велику, серйозну працю в українському підпіллі. Знали про його героїчне минуле і тому ж цінили його дивовижну скромність. Мені дуже гірко було почути зараз про його смерть, про смерть після третього арешту. Про смерть у тюрмі.

Коли людина помирає в тюрмі, то голе тіло, голий труп вивозять на вахту, і там наглядач пробиває мерця загостреним залізом, щоб перевірити, чи не живий він часом. В інших випадках б'ють по голові кувалдою, розбивають голову. Не знаю, що оті падлюки зробили з Михайлом. Пробили його чи голову йому розбили мертвому... Та вивезли його в ліс, кинули в загальну яму з дерев'яною биркою на нозі. Кладовища оті тягнуться сотками кілометрів. Тепер у Мордовії на тих місцях, де ховали людей, садять нові ліси. І можна бачити, як тягнуться без кінця і краю рівні ряди лісів. Це місця, де поховані політв'язні.

Проте, усе наше горе, тобто горе друзів тут, ніщо в порівнянні з тим горем, що його зазнає Катруся, жінка Михайла, яка тепер кінчає двадцять п'ятий рік у тюрмі. Я сидів там десять і, чесно кажучи, не розумію, як можна живим залишитися двадцять п'ять літ у тюрмі. Не розумію просто. Серце стискається, коли думати про долю цієї жінки. Вона сиділа, здається, двадцять повних літ у Владимирському ізоляторі, перебувала більшу частину свого строку в камері-одиночці. Страшно подумати про це все... І страшно подумати, що взагалі світ живе, не думаючи про це... Ці люди, ці святі попадають у концтабори, віддають себе на розтерзання радянським бандитам. А потім про них весь світ забуває за тиждень, і сидять вони все життя в таборах і в тюрмах, і ніхто про них взагалі не пам'ятає. Чи багато з тих людей, які читатимуть ці мої спогади про Михайла, чи багато з них пробувало допомогти Михайлові або його рідним у Росії в той час, коли він гинув у таборах і Катруся сиділа там?.. Чи багато людей сьогодні прагне допомогти родинам в'язнів, які сидять іноді без кусника хліба. Сумно про це все говорити... Але говорити треба.

Боротьба із забрудненням довкілля

Степан Ю. Процюк

За останні два-три роки надзвичайно популярною стала тема т. зв. занеочищення довкілля. Треба визнати, що ця тема заслуговує нашої виключної уваги, це стосується особливо деяких промислово розвинутих країн, як, наприклад, США, і не в меншій мірі Німеччини, Англії і... України, в яких через повну безвідповідальність ентузіастів дешевої і прискіпшеної індустріалізації дійшло до такого забруднення повітря промисловими відхідними газами, до такого винищення природних, життєво важливих ресурсів (води, ліси, взагалі рослинний і тваринний світ), що це почало впливати вкрай негативно на здоров'я (фізичне, але водночас і психічне) молодого покоління.

В акції, спрямованій на поборювання занеочищення довкілля, преса, телебачення чи радіо легко «знайшли» винних: почалося наївне і дилетантське обвинувачення техніки та технологічного поступу взагалі. У нашій статті ми покажемо, що винна тут не техніка, а зовсім інші сили й фактори. Ба що більше, стає вже зовсім виразним сьогодні, що якраз техніка і наука є єдиними, що можуть допомогти людуству вийти із ситуації, до якої воно докотилося. Проте, ми покажемо теж, що це може статися лише при передумові, що представники всіх кіл громадянства співпрацюватимуть з наукою і перестануть думати особистими, егоїстичними категоріями.

Як прискіпшена, розгойдана індустріалізація, так і теперішня акція проти забруднення довкілля були і є насамперед козирем у руках різних не дуже чесних політиків та державних діячів. В один час добробут міста в США визначався кількістю заводських димарів, що височили над ним, і це були не інженери чи науковці, а свої ж таки собі «батьки міста» — політичні та міські діячі, які за допомогою найрізноманітніших пільг та угодівень запрошували навипередки промисловість «завітати» до їх міста чи району. Коли проаналізувати оголошення та залицяння окремих, наприклад, американських стейтів чи міст, що появляються регулярно ще й сьогодні, як повністю оплачені стейтвом товсті додатки до більших американських газет, можна побачити, що в них червоною ниткою в'ється бажання-заохота до ще міцнішої індустріалізації стейту, і слівця в них немає про будь-які обмеження щодо занеочищення повітря чи води. За характером основного наставлення ці оголошення-залицяння майже нічим не ризняться від оголошень, наприклад,

нових африканських держав, що теж намагаються всіляко захопити світовий капітал до інвестицій для розбудови їхньої промисловости, що використовуватиме льокальні ресурси й робочу силу. Рівночасно, як парадокс, у пресі чи телебаченні тих же самих міст чи районів ми спостерігаємо навіть інколи гістеричну акцію інших людей, проте знову найчастіше політичних ділків та зв'язаних з ними поплентачів з кіл інтелектуалів чи напівінтелектуалів, спрямовану проти забруднення довкілля.

Як натепер голос перших (за дальшу індустріалізацію) був ваговитим, голос других був голосом вопіючого в пустині чи просто голосом нешкідливого дивака. Таким є фактичний стан на місцях у США, не зважаючи на всі голосні декларації та заяви відомих вчених організацій (American Association for Advancement of Sciences, American Academy of Science, National Science Foundation) чи високих урядовців (включно з президентом Ніксоном). В одній із найновіших книг про довкілля (Paul Ehrlich & Anne H. Ehrlich, *Population, Resources, Environment, Issue in Human Ecology*, Freeman, 1970) говориться виразно, що ще й сьогодні вирішальний голос в США мають ті, що в індустріальному забрудненні вбачають ознаку прогресу (those who praise smog as a sign of progress), і безсилі ті, що протестують проти існуючого стану. Прирівнюючи відносини у «передових» та «відсталих» країнах, автори прийшли до цікавого висновку: пересічний американець живе в 60 разів краще за, наприклад, пересічного мешканця Бірми, але він водночас завдає в 100 разів більше екологічної руйни природі.¹

Від появи книги Рахель Карсон п. з. «Німа весна»² минуло цілих вісім років, від появи алярмуючих перших статей відомих американських учених, що друкувались у серйозних наукових журналах, минує незабаром теж принаймні п'ять років, а повітря в американських містах чи вода в американських ріках та озерах не стали ні на крихітку чистішими, навпаки, помічено виразне дальше погіршення стану.

1 У цьому прирівнянні віддзеркалюється типове для Америки бажання виміряти абсолютно всі вияви людської діяльності голими числовими показниками. З думкою згаданих американських вчених погоджується англійський природник Петро Скотт, який на другому світовому конгресі для охорони природи у Лондоні 17 листопада 1970 заявив, що один американець викидає у моря та ріки більше застругених промислових відходів, ніж 1 000 азійців (див. *New York Times* від 18 листопада 1970).

2 *Rachel Carson, Silent Spring*, Houghton Mifflin Co. Boston, 1962. Ця книга була пізніше перевидана багато разів. Авторка здебільша аналізує шкідливі ефекти вживання детергентів та гербицидів у природі; наукову вартість її висновків оспорювано пізніше, але ніхто не оспорує факту, що якраз ця книга розбудила широкий інтерес до часто злочинної дії апологетів дешевого технічного «прогресу».

Сопух на подоби Нью-Джерсі чи Сан-Дієго висить грізним кошмаром над більшістю великих населених пунктів країни.

Як ми вже натякнули вище, широкі кола громадянства одержують фальшиву інформацію від несумлінних журналістів, а навіть несумлінних науковців (бо й такі бувають); під впливом пропагандивних писань цих людей громадяни є здебільша повнотого дезорієнтовані, вони не знають або не усвідомлюють собі, що ситуація «забрудненого довкілля» в цілому є твором авантюристів та ділків, «приватна ініціатива» яких знаходить за традицією широку підтримку в США, і саме їх голос втішається завжди пріоритетом у владі імущих, а не голос вчених чи інженерів. Мало цього — навіть сучасна акція проти занечичення довкілля є у значній мірі керована та контрольована цими ж ділками при допомозі штудерно тканой мережі ниток, кінці яких знаходяться таки в їх руках. До того ж американське суспільство за своїм складом і характером більше довіряє «простим», «своїм» людям із суто матеріялістичним світоглядом (з яких якраз і виходять представники влади імущих на всіх ступенях адміністративної драбини — місто, стейт, федеральний уряд), ніж ученим чи діячам-ідеалістам, проти яких ведеться ехидна і підступна боротьба від багатьох уже десятиріч.³

Повертаючися до вузької теми забруднення довкілля, треба насамперед сказати, що ще й сьогодні таке забруднення в багатьох країнах толерують офіційно ті кола, які повинні його поборювати та контролювати. Так, спеціальні комісії ООН (зокрема при World Health Organization) випрацювали вже давно детальні норми максимально припустимого забруднення промислових закладів газами та хемічними складниками, що є шкідливими для здоров'я людини.⁴ До речі, ці норми побудовані на приписах та рекомендаціях, обґрунтованих та устійнених санітарною інспекцією передових європейських країн (Німеччина, Швеція, Франція та інші), уже дуже давно, у деяких випадках ще до першої світової війни. З бігом часу ці норми стали буквою закону у згаданих країнах, а їх порушення карається як злочин. Проте в деяких країнах (насамперед у США) льокальні компетентні кола встановили «свої» норми, значно підвищені. Не відомо, чи в наслідок традиційної політики баянсування на вістрі ножа (*walking on the edge of the knife*; «live dangerously»), чи під заохотою всевладних панів великої промисловости, також вели-

³ Це для тих людей придумали журналісти злонамірену назву «egg-heads». Нещодавно у деяких журналах появилсь зовсім новий синонім-окреслення сучасних «сухих», негнучких учених з ділянки фізико-технічних та соціально-економічних наук, який важко перекласти на українську мову (= *peripatetic animals with a quick mind and a slow body*; Herald J. Perkin: *Fitting the University of To-days World, MIT-Technology Review*, August 1970, p. 26).

⁴ Див. збірник *Air Pollution* (World Health Organization Monograph No. 16, Genève, 1961).

чезна більшість американських санітарних норм максимального дозведеного занечистнення робочого приміщення шкідливими хемікаліями є набагато вища за європейські норми. Те саме можна сказати про розміри занечистнення води (рік, озер, прибережних морських вод). В Європі майже не було ще випадків, щоб у ріці вигинуло все абсолютно органічне життя через, наприклад, надмірне вживання пральних засобів у домашньому господарстві, як це часто трапляється навіть у малих містах у США.

Не лише існуючі санітарні норми на американських заводах і фабриках, але й норми безпеки вживання багатьох виробів широкого вжитку створюють ситуації крайньо шкідливі для людського здоров'я. Такі відомості дістаються час від часу на сторінки великих газет, але чи не найдотсвірнішими та найбільш компетентними є тут голоси відомих науково-технічних журналів. Так в офіціозі Товариства електронних інженерів США появилась у 1968 році знаменна велика праця Марчелліно Елексіон про шкідливі рентгенівські промені, що їх випромінюють американські телевізори (Marcellino Eleccion, X-radiation from colour TV receivers, *IEEE Spectrum*, Juli 1968). Ця стаття була відгуком на відому статтю на подібну тему, яка появилась дещо раніше у французькому журналі *Inter-Electronique* (I. Orłowski, M. Lerach, *La télévision et l'usager, y a-t-il risques et nuisances*). Що стан не покращав і в 1970 році, говорять нові, ще більш гострі статті в інших наукових журналах. Такі статті ми зустріли в журналі *Electronics (USA)*. Див. число від 3 серпня 1970, цикл нарисів п. з. *Consumer Hazards*, та навіть в англійському престижевому органі *Nature* (від 31 жовтня 1970; стаття M. C. O'Riordan and P. N. Casbolt, *X-Rays from Domestic Colour Television Receivers in Britain*).

Небезпечними у вжитку виявляються також численні «модерні» кухонні знаряддя, як от печі на мікрохвилях (*Electronics Review*, No. 20, September 30, 1968, *Electronics*, April 15, 1968).

Щойно при нагоді цієї критики вийшло наверх, що коли європейські (і радянські) норми допускають у приміщеннях з людьми мікрохвильну радіацію максимального порядку одного мілівата на квадратний сантиметр, і то на протязі лише 15—20 хвилин на день, американські норми (армія, авіація, N.A.S.A.) допускають аж 10 міліватів (в обох випадках діапазон фреквенції мікрохвиль виносить 300 до 30 000 MHz). Цікаво, що тільки після появи численних статей в інженерних журналах заговорили про цю небезпеку також американські лікарі. Див. статті д-ра Мілтона Зарета в *A.M.A. Journal* (Juli 26, 1971), *Rodale's Health Bulletin* (August 21, 1971). Явно шкідливими виявилися, згідно з найновішими дослідженнями, міцні постійні магнетні поля, що знаходять все ширше застосування у техніці та промисловості. Так, нещодавно радянські вчені звернули увагу на те, що довготри-

вала дія таких магнетних полів на людину приводить до виразного збільшення її нервозности, психічного роздратування, неспокою і втоми (Л. А. Пирузян, В. М. Глазер, В. А. Деметтьев, В. А. Ломоносов, В. М. Чибрикин, О механізме біологического действия постоянных магнитных полей, *Известия А.Н. СССР. Серия биолог.*, ч. 4, 1970, стор. 535—539; S. A. Pavlovych (Ivano-Frankivsk); Effects of Magnetic Fields on Biological Systems).

Загрозу для психічного стану населення з боку математичних обчислень машин-роботів досліджує окрема комісія, складена з 23 експертів під проводом д-ра Алана Ф. Вестіна з Колумбійського університету, покликана до життя американською Національною академією наук та фундацією Рассел-Сейдж. Завданням комісії буде простежити, наскільки компютери та нагороджені в їх «пам'яті» дані загрожують приватній сфері життя громадянина. Справа в тому, що зібрана компютерами та закодована в них інформація про різні аспекти життя та діяльності населення країни може бути легко використаною нечесними ділками чи організаціями на шкоду одиниці (див. *New York Times*, 12 березня 1970).⁵

Макабричне збільшення мережі та насаги транспорту, що проявляється насамперед такими двома явищами, як недопустиме згущення автомобільного транспорту та спроби ввести в дію суперсонічні (надзвукові) літаки, приносить нові шкоди людському здоров'ю. При чому є ними не лише видимі та одразу дошкульні фактори, як збільшення нещасних випадків на шляхах, сморід автомашин чи гудіння літаків, але й «закриті» для загалу, і навіть не вивчені ще як слід біологами, куди небезпечніші фактори загрози космічної радіації,⁶ підвищення агресивности знервованої людини,⁷ повної психічної втоми.⁸ Взагалі треба тут підкреслити, що загроза для психічного стану людини з боку вибуялої техніки є більшою за пряму загрозу для її фізичного здоров'я. Широ-

⁵ Про загрозливу роллю компютера як поліційного приладу (як це бачив у своїй блискучій візії письменник Орвел у повісті «1984») говорять дедалі частіше (див. Andrew Hawker: Why weneed „Thought Police”, *New Scientist*, 12. November 1970).

⁶ Dr. Manfred Bodenschatz, Haftungsprobleme des Überschallverkehrs im Zusammenhang mit dem Auftreten kosmischer Strahlung, *Zeitschrift für Luftrecht und Weltraumrechtsfragen*, No. 3, 1968; R. Foelsche, The ionizing Radiation in Supersonic Transport Flights. Proceedings of the 2. Symp. on Protection against Radiation in Space, October, 1964.

⁷ F. Reimer, Aggressionstrieb im Strassenverkehr, *Zentralblatt für Verkehrsmedizin*, Vol. 14 (1968), pp. 78—80.

⁸ Physiological Effects of Noise, Symposium on the Extra-Auditory Physiological Effects of Audible Sound, Boston, 28.—30. December 1969 (AAAS Meeting), ed. V. L. and A. Welch, Plenum Press, 1970; П. В. Ковалев, О влиянии сильных производственных шумов на слуховой аппарат, «Военно-медич. журнал», ч. 6, 1970, стор. 53—54.

кий загаль покішо не дає собі навіть приблизно справи з трагічності цієї ситуації, і дуже небагато людей може усвідомити собі, що, наприклад, шум машин (це делікатне окреслення; на ділі треба говорити про несамовитий рев машин, як от компресорів на будівництві чи двигунів стартуючих літаків) є куди небезпечніший для самопочуття та психічної рівноваги людини, ніж безпосередньо для її вух. Грубі порушення санітарної та індустріальної гігієни, що мають місце на кожному кроці, наприклад, у транспорті та будівництві в США, становлять дійсне підґрунтя жахливого росту деяких «модерних» недуг, у тому числі насамперед нервових забурень та недуг серцевої системи. Ці недуги й смертність населення досліджують у статистичному аспекті демографи, і саме вони прийшли до висновку, що елімінувати лихо не пощастить так довго, як довго існуватимуть нездорові умови життя та праці, що є результатом атаки машини на усіх площинах людської діяльності.⁹

У зв'язку з цим корисно буде тут підкреслити, що неможливо вираховувати всі фактори, які разом складаються на забруднене довкілля. Під ним ми зараз розуміємо сукупність нездорових факторів, зумовлених діяльністю людини, що становить небезпеку для фізичного й психічного здоров'я людини. За такою дефініцією також такі фактори, як заневищення харчових продуктів різними штучними складниками (найчастіше ними бувають консервуючі складники) чи введення на ринок неприродних істивних препаратів творить забруднене довкілля (див. ревіляційну статтю А. Н. Несмеянова, В. М. Великова, С. В. Рогожина, Г. Л. Слонимського, Р. В. Головни, Б. В. Толстогузова, Искусственная и синтетическая пища, Вестник АН СССР, ч. 1 (1965), стор. 27—44).¹⁰

Між тим, як і з санітарними нормами на фабриках та на транспорті, стан в Європі є куди кращий за стан у США.

⁹ Lawrence E. Hinkle, Jr. L. Holland Whitney, Edward W. Lehman, James Dunn, Bry Benjamin Robert King, Arlene Plakun, Betty Flehinger: Occupation, Education, and Coronary Heart Disease, Science, 19. July 1968, p. 238—245; Eric J. Cassel: The Effect of Air Pollution on the Burden of Illness in a New York Population, The J. of Environmental Sciences, August 1969, p. 27—29.

¹⁰ Реєстр факторів неймовірної штучності життя людини в надмірно індустріалізованих країнах можна б продовжувати багатьма позиціями. Однією із них є нова архітектура, зокрема архітектура будівництва промислових підприємств. Так, в США у 60-их роках запанувала ідея побудови герметично замкнених, повністю кондиціонованих будинків, часто навіть без вікон. Таку архітектуру розкритиковано (без великих практичних наслідків) ще у листопаді 1964 на річному з'їзді Товариства американських інженерів механіків (A.S.M.E.) у Нью-Йорку, (див. Henry Wright: The Sealed Building — „Ideal Environment” or Monstrous Mistake; paper 64-WA (HUF-4); R. Weinlich, Wohnen heute, Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architekten-Vereins, 8. Jahrgang, Heft 7, 1967.

Навіть в індустріальній Німеччині, в якій у 1945—60 роках відбудова й розбудова міст була на першому пляні, міське, крайове (обласне), а далі і федеральне законодавство ввело принципи, згідно з якими на будівництві у місті категорично заборонялось уживання двигунів внутрішнього згоряння: єдино дозволені є електричні двигуни. Як хтось мав нагоду побувати не тільки в Німеччині, але, наприклад, на французькому чи іспанському середньоморському побережжі (Cote d'Azur, Costa del Sol, Costa Brava), той спостеріг, що у цих місцевостях вирости (особливо у 1958—65 роках) колосальні багатоповерхові будинки й цілі квартали зовсім без шуму, так що автохтони й туристи навіть і не спостерегли, коли опинились у зовсім новому довкіллі. Бажаючи зберегти спокій курортів, французькі установи санітарного і взагалі муніципального контролю вимогли від будівельних фірм застосування тихо працюючих кранів, підйомних, земляних машин, навіть компресорів. Але на новобудовах Нью-Йорку чи інших американських міст і сьогодні жахливо ревуть лише дизелі, неначе на доказ того, що і в цій площині нафтові некороновані володарі Америки мають необмежену владу. Протести населення не мають у таких випадках жодних успіхів; мало того, нарікання на гудіння будівельних машин на вулицях та новобудовах вважається чимсь «неамериканським», непатріотичним, поскільки це гудіння прищепилося вважати в США доказом розвитку країни.

Взагалі джерел надмірного шуму в США є дуже багато. Так, підземні залізниці в американських містах є набагато більш галасливі, як у Парижі, чи Лондоні, чи навіть сусідній Канаді. На закиди й критику закордонних відвідувачів є завжди та сама відповідь: наш «сабвей» є швидший від паризького «метро» чи лондонського «андергравнд» (до речі, це ніяк не відповідає правді). Скандальний як на «передову» американську техніку стан довів до того, що в серпні 1970 року дирекція нью-йоркської підземки мусіла звернутися за консультацією та допомогою якраз до дирекції згаданих вище закордонних підземок. Про таке загальновідоме явище, як гуркіт реактивних літаків не потрібно нам говорити тому, що воно аж надто відоме всім тим, що подорожують літаками, а ще болючіше тим, що живуть близько аеропортів. До речі, помітні труднощі у введенні в дію літаків надзвукової швидкості (SST) зв'язані якраз із протестами широких кіл населення проти гуку (т. зв. sonic boom) цього типу літаків. В Європі справа знову опинилася у руках державного контролю, а деякі міста проєктують ввести закони й розпорядження, які заборонятимуть надто голосним літакам приземлюватися на їхніх летовищах нічною порою; одним із перших вводить таке законодавство місто Цюріх.

Деяко менше відома загальношкідливість та об'єм викидних газів летунських двигунів. Яких жахливих розмірів досягає це занецищення поблизу аеропортів великих міст

США, розкриває дослідження Е. Бастреса та Р. Флечера, результати якого вони подали на річному зимовому з'їзді Американського товариства інженерів-механіків у Льюїс-Анджелес, у листопаді 1969 (E. Karl Bastress, Ronald S. Fletcher: Aircraft Engine Exhaust Emission). У згаданій праці подається, що ще в 1967 році літаки в США лише під час старту та приземлення викидали в найближче довкілля аеропортів щоденно такі кількості отруйних газів: 5 129 тонн CO, 85,5 NOx, 829 тонн органічних отруйних сполук та 34,5 інших неорганічних шкідливих сполук. Про цікавий аспект впливу повітряного гуркоту літаків на систему кровообігу людини говорять І. А. Сапов та Н. Ф. Смородин: Влияние воздушного шума на сердечно-сосудистую систему человека, «Военно-Медиц. журнал». ч. 6, 1970, стор. 53—54.

Подібний стан панує і в такій буденній і прозаїчній ділянці, як вивіз та спалювання сміття. Американські автомашини спеціального призначення, побудовані начебто найпередовішими машинобудівельними фірмами (Diamond-Reo, International Harvester, R-210; General Motors, 8500), є виряджені скажено голосними механізмами перемелювання сміття, і доводиться дивуватися, як конструктори згаданих відомих фірм могли випустити на ринок так фатально непродуманий і низькоякісний (з інженерної точки погляду) продукт. Проблема сміття стала кошмаром для більшості американських міст;¹¹ американські інженери забавляються у вивидумуванні дуже складних та коштовних механізмів і пристроїв, але як правило зовсім занедбують головні правила гігієни і санітарії. Подразнення почуттів слуху чи нюху населення не береться зовсім до уваги, єдиним мірилом «доброякісності» машини є її голі механічні показники. Тут знову приходять на думку німецькі (чи навіть відомі із шуму італійські) міста, в яких вивіз сміття здійснюється машинами, які нікого о п'ятій годині ранку не будять.¹²

Ми не хочемо входити в дальші деталі стану забруднення води та повітря в США і взагалі різкої дегенерації життєвих умов. Немає дня, щоб американська преса не приносила матеріалів про все нові злочини та порушення норм чи розпоряджень. Водночас появляється багато алярмуючих книг у цих питаннях, відбуваються наукові симпозиуми, конференції, семінари. Цих видань сьогодні так багато, що важко навести хоча б найважливішу літературу; зацікавлених читачів можемо відіслати до кількох журналів, в яких мож-

¹¹ Sam Barnes: The Great Garbage Explosion, *Machine Design*, 3. February 1966, pp. 100—109; 17. March 1966, pp. 144—150.

¹² E. Zehnder: Abfallbeseitigung als regionales Problem, *Brennstoff-Wärme-Kraft*, No. 8, August 1965, pp. 375—382; E. Maegling: Praxis der zentralen Müllverbrennung, *ibid.* pp. 383—391. Dealing with domestic refuse (A Report), *Engineering* (London), 31. March 1967, pp. 499—508; Günther Burger: Moderne Aspekte der Müllbeseitigung, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Techn. Universität Dresden*, Heft 2 (1970), pp. 503—508.

на знайти ширшу бібліографію для цієї теми; так, додана нова до статті Лейве та Сескіна в журналі *Science*, ч. 3947, від 21 серпня 1970 (L. V. Lave. E. P. Seskin: Air Pollution and Human Health) чи в журналі *Scientific American*, усе число якого за вересень 1970 присвячене якраз проблемам екології дегенерованого довкілля. Проте тим, що дійсно глибоко цікавляться проблемою, ми рекомендуємо насамперед праці європейських учених, які аж ніяк не поділяють наївного захоплення досягненнями нової техніки своїх заокеанських колеґ і перші дали правильну й передбачливу оцінку різних прихованих факторів непомітного отруювання та калічення населення.¹³

*

Ми вже у вступі згадали, що ситуація на Україні не набагато різниться від ситуації, скажемо, в США. Для багатьох читачів це буде прикритим відкриттям, бо ми все ще привикли думати про рідні землі, як про безкраї лани пшениці чи соняшників. Насправді стан у Донбасі, на Харківщині, у Придніпров'ї, а навіть в околицях Києва є мало не трагічний. Автор цих рядків уже десять років тому писав про недоброякісність, а то й повний брак питної чи взагалі вжиткової води в Донбасі.¹⁴ Уже тоді забруднення річок Донбасу досягло крайньо неприпустимого рівня. Стан у 1970 році, звичайно, не покращав, навпаки, погіршав значно. Про це гово-

¹³ Особливо корисно тут познайомитись із працями, що аналізують біологічну дію таких найновіших, як слід не вивчених, а проте дедалі ширше й сліпо стосованих засобів супермодерної техніки, як лазери (які виявились особливо шкідливими для зору) та електромагнетні хвилі високої частоти. Из цікавіших згадаємо такі: Arvo Oksala: *Schädigung durch Ultraschall am Auge*, (Beiträge des III. Kongresses Europ. Gesellsch. Ophthalm.), Amsterdam, 1968, p. 118—124; Dr.-Ing. Dode Dettmers: *Gefahr durch Laserlicht*, *Schweizer. Technische Zeitschrift*, No. 48, 27. November 1969, p. 992—997; Ю. М. Волков, Е. П. Сидорик, М. Й. Данко: Вплив випромінювання оптичного квантового генератора на електричні параметри живої тканини, *Фізіологічний журнал*, Київ, т. XVI, ч. 4 (1970), стор. 480—483; William T. Ham Jr., A. M. Clarke, Walter J. Geeraets, Stephan F. Cleary, Harold A. Mueller, Ray C. Williams: The eye problem in laser safety, *Archives of Environmental Health*, Vol. 20, February 1970, p. 156—160; Dr. H.-R. Bauerwald: Wirkung, Schutzmaßnahmen und wehrmedizinische Gesichtspunkte bei Umgang mit *Mikrowellen*, *Wehrmedizinische Monatsschrift*, November 1970, p. 249—256; Мальшев В. М., Колесник Ф. А.: *Электромагнитные волны сверхвысокой частоты и их воздействие на человека*, Ленинград, вид. «Медицина», 1968. Доркин И. Н.: О воздействии СВЧ поля на систему кроветворения, *Военно-медиц. журнал*, ч. 11 (1970), тор. 42—43.

¹⁴ Степан Ю. Процюк, Труднощі водопостачання в Україні, *Календар-альманах «Українського слова»*, Париж, 1961, стор. 128—136.

рять виразно американський дослідник Маршал І. Гольдман, який каже дослівно: «На Україні немає ні одної ріки, яка б зберегла свій природний характер, річка Молочна і багато інших офіційно проголошені мертвими ріками».¹⁵

Широкого розголосу набули нещастя, які навістили Україну у зв'язку з будівництвом великих гребель, енергетичних станцій та водосховищ на Дніпрі. Великі площі плідних земель затоплено, багато земель зазнало забатнення, штучні водоймища постійно розмивають свої береги, у них появились масово шкідливі водорості, що вбивають рибу та біологічне життя у воді, навіть клімат довколишніх районів зазнав некорисних змін (збільшення вологости та захмарення); докладніші дані про це читач знайде у *Вістях українських інженерів*, Нью-Йорк, ч. 85 (1964), стор. 86 та ч. 99—100 (1968), стор. 79. Тепер на Україні досліджують цю проблему, але доводиться сказати, що всі ці дослідження прийшли дуже спізнено, шкоди, завдані природі та населенню України, ледве чи пощастить виправити. До речі, нові шкідливі наслідки непродуманого гідробудівництва 50-их та 60-их років почали виявлятися лише нещодавно, багато років після завершення будівництва. Так, колосальні шкоди виявились на узбережжі Чорного моря, зокрема в Криму, коли через побудову гребель на Дніпрі перестав надходити в море пісок та мілке каміння, в результаті чого чудові пляжі почали зникати один за одним. Крім того, промислові трести роками хапливо вивозили пісок із чорноморських пляжів на індустріяльні новобудови; так, лише в 1967—68 роках вивезено біля 120 тисяч кубометрів найкращого піску.

Усі більші водоймища швидко втратили майже повністю кондиції біологічної чистоти. Забруднення рік та озер, а навіть підземних вод досягло жахливих розмірів, між іншим причинами забруднення стали не лише неочищені стічні води міст та промислових підприємств, але й радіоактивні речовини. Не зважаючи на те, що на забруднення природних водних ресурсів України учені звернули увагу вже давно, контроль над забрудненням через інерцію і бездіяльність державного апарату перебуває у жалюгідному стані. Колосальною перешкодою для встановлення такого контролю є великий брак кадрів відповідних спеціалістів. Тільки дуже недавно в Харківському будівельному інституті почали готувати інженерів з фаху «очищування природних і стічних вод». Цей інститут буде випускати біля 60 таких спеціалістів річно, але за кількістю міст і великих промислових підприємств вже в 1963 році повинно б працювати на Україні близь-

¹⁵ Marshall I. Goldman: *The Convergence of Environmental Disruption Science*, від 2 жовтня 1970, 37—42; свої дані автор бере як з особистих спостережень під час подорожі по СРСР, так і з радянських джерел (напр., *Рабочая газета*, він 15 грудня 1967); див. теж V. N. Greze: *Conservation in the Black Sea*, *New Scientist*, 22. October 1970, p. 180—181.

ко 4 500 інженерів-спеціалістів з хемії і технології води; таким чином перспективи покриття потреби є надзвичайно мізерні (див. Л. А. Кульський, М. П. Гнусін, В. Д. Гребенюк, Проблема чистої води і підготовка кадрів, *Вісник АН УРСР*, ч. 7, 1970, стор. 85—90).

А тим часом проблема забрудненої води є складною як по всій технології, так і об'єму. Щодо технології, то треба ще додати, що очищення стічних вод ґрунтовими методами (а така тенденція існує тепер на Україні) викликає, з другого боку, загрозу забруднення ґрунтів солями важких металів та стійкими шкідливими органічними сполуками. Встановлено, що ці речовини не тільки нагромаджуються та мігрують у ґрунті, але потрапляють у сільсько-господарські рослини, які становлять основний фонд харчування населення. Ми любимо часто чванитися потужною металургійною промисловістю України, але, на жаль, чорна металургія є якраз головним джерелом забруднення атмосфери пилом і газами, а також забруднення вод. Шкоди, які тільки з вини цієї одної промисловости постають у народному господарстві України, розцінюють зараз на 3 мільярди крб. на рік (див. В. Н. Кальченко, С. М. Перехрест, І. О. Бучинський, *Вісник АН УРСР*, ч. 7, 1970, стор. 50). Щоб дати уявлення читачам про масштаби проблеми, скажемо, що в 1962—67 роках в одному Запоріжжі витрачено 450 мільйонів крб. на пило- та газоочисні споруди, але викиди пилу в атмосферу знизилися з 450 лише до 300 тонн на добу. Можна собі уявити, як нелегко доводиться жити мешканцям Запоріжжя у так страшенно забрудненому повітрі.

Не дивно теж, що питання знешкодження відходів промислових підприємств та захисту атмосфери від забруднення стає однією з центральних проблем наукових закладів України.¹⁶ Так, на обговоренні звіту президента Академії наук УРСР на загальних зборах Академії 11—12 березня 1970 акад. К. Б. Яцимирський вказував на важливість праці співробітників Відділу хемії і хемічної технології Академії в очищуванні газів і повітря та перестерігав, що коли не зробити негайних та рішучих кроків для збереження води і повітря, то вже через двадцять років деякі райони стануть настільки забрудненими, що життя людини в них скоротиться до 40—35 років.¹⁷

¹⁶ Тут треба лише додати, що це стається не лише в наслідок погіршення ситуації на Україні, але і в значній мірі за стимулом закордону, а зокрема за стимулом акції, координованої установами Організації Об'єднаних Націй. У республіканському секторі акція українських учених ведеться поряд з подібною акцією всесоюзного масштабу, а в ширшому аспекті вона є частиною сучасної міжнародної програми.

¹⁷ Про негайну потребу боротьби з промисловим пилом, особливо в районах видобування корисних копалин, говорив як про центральну проблему науки і президент Академії Б. Є. Патон на зборах активу Академії 26—27 травня 1970.

На небезпеку забруднення довкілля звертає увагу в СРСР ряд видатних учених. Багато журналів публікують статті з цієї проблематики, зокрема численні статті появляються в таких масових журналах, як український *Наука і суспільство* чи російський *Природа*, велику увагу присвячують справі *Вісники* української та всесоюзної академії наук. Для прикладу згадаємо, що на сторінках *Природи* виступали в 1970 році С. Д. Заугольніков, М. М. Кочанов та І. Акімушкін, які перестерігають перед забрудненням атмосфери шкідливими хемікатами (у тому числі й гербицидами та інсектоцидами); А. Ф. Антонников, який у темних барвах описує знищення, якого завдало рибному господарству будівництво непотрібних гребель на ріках СРСР; Ф. Я. Шипунов, що пропагує збереження природного ландшафту, загроженого гоним надмірної і непродуманої індустріалізації окремих районів. Особливо цікавою є стаття академіка Е. К. Федорова, який, хоч є представником офіційних наукових кіл СРСР, з великою відвагою заговорив про загрозу для всього людства, що походить із нерационального нищення природних ресурсів землі.

Дійсно трагічну картину стану на Україні малює вчений-економіст Р. А. Іванух (Шляхи відтворення і раціонального використання сільсько-господарських ресурсів, *Вісник АН УРСР*, ч. 11, 1970, стор. 75—84). Вперше від нього довідуємося, що на Україні залито під час будови гребель на Дніпрі після другої світової війни 1 344 400 гектарів орної землі,¹⁸ більше виразним стає це число, коли усвідомити, що під час цього будівництва затоплено 8% території Запорізької області, 10% Черкаської області і аж 21,5% Херсонської області. Додавково заболочено мільководдям десятки тисяч гектарів безпосередньо не затоплених земель. Така ж доля чекає тепер доріччя Дністра, де будівництво однієї Могилів-Подільської гідроелектростанції зумовлює затоплення 78 сіл та багато тисяч гектарів особливо родючої землі. Така робота вивела з рівноваги природні умови України, катастрофічно збільшила частоту і наснагу вітрів, повеней,¹⁹ ерозії ґрунтів, піщаних бур.

✱

Ми показали деякі найбільш характеристичні аспекти небезпеки для здоров'я та психіки людини, які принесло нерозумне й поспішне використовування здобутків техніки останніх років. Ми так само підкреслили вже на початку, що коріння трагічного стану лежить у рішеннях не так інже-

¹⁸ Яка це колосальна площа бачимо з того, що на цілій решті європейської території СРСР затоплено біля 1 155 000 гектарів (Україна становить лише 16% європейської частини СРСР).

¹⁹ В українських Карпатах з 1877 до 1933 року було лише чотири великі повені, від 1955 до 1970 — їх було аж вісім.

нерів чи вчених сектора технічних наук, як передусім політиканів-невігласів на всіх щаблях адміністративно-державної драбини. Тепер ми хочемо перейти до заключних тез нашого нарису і покажемо, що ціла акція, спрямована на оздоровлення стану, акція, звернена проти забруднення води, повітря та інших природних ресурсів життя людини, може дуже легко опинитися виключно у руках знову тих же політиканів і ділків, що цинічно використовуватимуть сантименти населення для своїх особистих цілей, задоволення надмірних амбіцій і навіть матеріальної наживи.

Паралельно із зливою статтей та наукових праць про загрозу забруднення довкілля появляється (з пізніх 60-их років) велика кількість статтей та книг про етичні й моральні принципи інженерної професії, про роллю інженерів і техніки у суспільстві, про їх місце в рядах борців за благо людства.²⁰ І от лише в цьому другому циклі статтей пролунали голоси, що перестерігають перед пастками й викрутасами знову як слід не продуманої, емоційно підбудованої і водночас епізодичної «боротьби» із забрудненим довкіллям, перед нечесністю та фарисейством моторних пророків та вождів із шеренги спекулянтів суспільного відтинку чи теж-інтелектуалів, які вирішили збити для себе капітал на маніпуляції кличами та «програмами», що грають на страху населення перед неточно окресленим, але кошмарним за своїм характером забрудненням повітря та води.

Значного розголосу зазнала, наприклад, афера міжнародної (насправді ж американської) нафтової компанії Шеврон Ойл (Chevron Oil). Ряд європейських газет та журналів ця компанія засипала влітку 1970 року сотками великих (і дуже коштовних) платних оголошень, згідно з якими автобензина цієї компанії начебто не дає шкідливих продуктів у газах згоряння. Ці оголошення стали негайно предметом критики фахівців, що відразу пізнали нечесність оголошення. Проте завершення зазнала справа «дома», у Вашингтоні, коли Федеральна комісія торгівлі (The Federal Trade Commission = F.T.I.) засудила оголошення компанії про «чудотворні» очищувачі до автобензини (F-310), як фальшиве й обманне (див. *New York Times* від 30 вересня 1970, допис Дж. Д. Морріса). У той самий час спалахнув біля фірми Шеврон ще біль-

²⁰ Перед веде тут німецький журнал *VDI-Zeitschrift*, в якому в 1967—69 роках появилися такі блискучі статті, як Dr. Ing.

Siegfried Balke, *Natur und Ingenieurwissenschaften als Faktoren der Politik*; Manfred Schreiterer, *Die Natur und Ingenieurwissenschaften in der heutigen Außenpolitik*; Winfried Dallmayr, *Wissenschaft und Gesellschaft in den USA (Das Triumvirat von Wissenschaft, Staat und Wirtschaft)*; Heinz Hermann Koelle, *Alternativen für die Zukunft der Technik*. Дуже знаменними є далі праці: J. Blandin, *Eclatement de notre civilisation*, *Revue technique suisse*, ч. 52—53; 24. Decembre 1970, pp. 1023—1035 та Paul Koeßler, *Wissenschaft, Sein und Sinn (Jahrbuch der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft, 1969, p. 15—23)*.

ший скандал, коли стало відоме, що цю фірму суд покарав гривною на один мільйон доларів за забруднення моря та землі в районі Мехіканської затоки біля міста Нью-Орлеану в США. Іншими словами, та сама компанія, з одного боку, забруднює довкілля,²¹ а з другого — «бореться» з забрудненням чи, точніше — продає продукти, що мали б рятувати від забруднення. Якою є політика великих індустріальних корпорацій в США, показує навіть те спеціальне число *Scientific American* (вересень 1970), про яке ми вже раніше згадали. Це число боронить чистоту повітря та води в США і розкриває шкоду від отруйних продуктів, які сотками тисяч тонн щороку вводить у довкілля сучасна промисловість, а навіть цивілізація взагалі. І водночас, у тому самому числі *Scientific American* зустрічаємо декілька десятків великих оголошень американських фірм-гігантів здебільша сектора хемії та споріднених ділянок, про які прекрасно відомо, що вони є найголовнішими спричинниками лиха, а тут з янгольською наївністю пропагують свою продукцію типу гербицидів, швидких детергентів, пального до двигунів і навіть пального до військових ракет.

Проте не треба думати, що така політика великої промисловости лишається не помічена. Ряд видатних біологів уже помітили, що численні нові фірми, продукти яких спрямовані на контроль занеочищення довкілля є філіялами якраз тих фірм, фабрики і заводи яких, а також продукти занеочищують це довкілля (див. Martin Gallen: *The making of a pollution — industrial complex*, *Ramparts*, May 1970; Walter G. Rosen: *The environmental crisis — through a glass darkly*, *Bioscience*. Nov. 15, 1970). Це не входить безпосередньо в тему цієї статті, але цікаво підкреслити, що вчені критикують також такі курйози у США, як те, що в жодній американській школі ще й сьогодні нічого не вчать і не говорять про забруднення довкілля (а з цих же шкіл повинні виходити майбутні лідери держави й суспільства!), чи той параван «невинности», за який ховаються великі промисловці, згідно з відомим американським юридичним парадоксом: «innocent until proven guilty».

Проте ці крутістьства ледве чи дадуть якісь результати на дальшу мету. Вчені, яким лежить на серці турбота за

²¹ Суд довів, що причиною забруднення великої частини Мехіканської затоки було виразне недбальство і технічні недоробки на спорудах Шеврон Ойл Корпорейшен; тим пояснюється дуже висока грошова кара. Треба сказати, що в Європі державні органи втратили вже давно терпець потурати грубим порушенням, яких допускається промисловість у площині забруднювання довкілля. Доказом і прикладом може послужити справа німецької фірми Hamburger Lloyd, кораблі якої, «не хотючи», викинули в ріку Райн лише в 1965—68 роках 8 650 тонн індустріальних відходів. Директорів та інженерів цієї фірми притягнуто в 1970 до суду і покарано не лише надзвичайно високими грошовими гривнами, але й дошкульним ув'язненням (*New Scientist*, 31 December 1970, p. 576).

майбутнє людини, обмірковують способи, які заперечують цього роду «парадокси» і допоможуть довести вина промисловців-циніків, хоч і за які паравани вони ховалися б. Уже незабаром появляться на ринку «розвідувальні» апарати (здебільша зразка інфрачервоної фотознятки), з допомогою яких можна буде розкривати з літака кожне забруднення рік та морів поблизу споруд чи об'єктів, які забруднюють воду (див. статтю: Pollution Detectives, *Skyline*, no. 4, 1970; також статті I. L. Whitman, R. M. Davis, D. A. Trayser, F. A. Creswick Battelle Research Outlook, та S. Zaromb: Ein Lidar-Gerät zur spektroskopischen Untersuchung der Luftverschmutzung, *Laser*, no. 1. 1971, p. 21—23).

Небезпека майбутньої ситуації, в якій «боротьбу» із забрудненням довікля вестимуть знову ті самі елементи, що спричинили і спричинюють ще сьогодні це забруднення, є надто наявною, й інстинктове відчуття цієї небезпеки є тісно пов'язане із загальним недовір'ям до науки, яке наростало роками в широких масах населення на підґрунті «опіки», якою наділяли науку (треба б додати *благонадійну* науку) військові та державно-адміністративні апарати. Французький учений і міністер для справ наукових досліджень у кабінеті французького уряду П'єр Ерген у своєму нещодавньому інтерв'ю²² звернув увагу на фундаментальну різницю між характером труднощів дальшого наукового розвитку у Франції (та Європі) і США. У Франції ми маємо справу з труднощами чисто економічного порядку, у США ж запанувала глибока криза довір'я до науки взагалі. Громадська думка обвинувачує науку в тому, що вона стала продажною, що вона ніяк не здійснила обітниць, якими козирилася в 40-их і 50-их роках. Ми вже згадали раніше, що майже всі наукові та ідеологічні журнали присвятили питанню забрудненого довікля спеціальні числа в 1970 році. Отож, якщо переглядати ці журнали (згадати б UNESCO Courier, Vol. XI, No. 8—9, 1970; Impact of science on society, Vol. XIX, April-June 1969 і багато інших), побачимо, що власне основні закиди спрямовані на адресу тих кіл, що повинні бути відповідальними за політику господарювання природними ресурсами.

Проте було б об'єктивним і несправедливим обвинувачувати у всіх неуспіхах сучасної технології та техніки тільки науку і науковців. Треба вдаритись у груди й признатися, що сама модерна людина закохана у дедалі більші вигоди та атрибути легкого життя, спантеличена надмірними надіями на блага прогресу, у рівночасному парадоксальному гоні до самознищення сама особисто спричиняється багато до погіршення довікля, в якому живе чи житимуть її нащадки.

²² Teloche, No. 4, 1970, p. 2—5. Офіційна назва установи, якою керує П. Ерген звучить: Délégation Générale à la Recherche Scientifique et Technique. Такі установи (із міністерським статусом) існують сьогодні у всіх передових країнах, як у капіталістичному, так і в соціалістичному світі.

Вона сама утруднює, а часто й унеможливорює поправу стану, яку б хотіла їй принести якраз наука. Мусимо ствердити, що прямування людей до досягнення т. зв. вищого життєвого рівня і приводить до обставин, які є типові для атмосфери забрудненого довкілля (сморід, шум, бруд). Згаданий нами дослідник Мішан вираховує такі важливі атрибути «кращого» життя сірого обивателя, що в остаточному результаті пособляють катастрофічному погіршенню довкілля: власна автомашина, телевізор, бажання подорожувати (масовий туризм), надмірне споживання мила та різних детергентів,²³ і врешті, *дедалі більша залежність від машини і водночас дедалі менша потреба достосуватися до інших людей, знайти modus vivendi з ними.* Новіші дослідження показали, що величезна більшість модерного суспільства ніяк не схильна добровільно зрікатися з будь-якого з вищезгаданих атрибутів свого упризвілейованого становища чи свого життєвого рівня, і, очевидно, тим самим підкопуються усі заходи, спрямовані на поправу сучасного стану. Опитування показало, наприклад, що громадяни — члени модерного консумційного суспільства, мавши до вибору: а) 50% зростання свого власного прибутку при незмінному рівні прибутку інших членів цього суспільства і б) 250% зростання свого прибутку при такому ж підвищенні його для всіх членів суспільства, — вибирають поголовно першу альтернативу. Це доказ крайньо егоїстичного способу мислення та дії громадян економічно розвинутих країн, і він нічого доброго на майбутнє не ворожить у ділянці покращення довкілля.

За такої настанови суспільства та за категоріями приємів, які почала стосувати велика промисловість, включившись у «боротьбу» із забрудненням довкілля, не сподіваймося значної поправи у близькому майбутньому. Вже сьогодні лунають голосні кличі: хочете мати «чисті» автомашини — будете їх мати, хочете відчищення рік — зробимо це для вас, але за все це доведеться вам дуже солоно заплатити. Навіть учені дивляться нині на високі й благородні завдання очищення довкілля доволі скептично. Речник цих учених, відомий американський фізик Фрідмен Дж. Дайсон твердить, що одним із факторів, які є *згубними* для науки, є бажання деяких науковців включитися в «модні» сьогодні дослідження (fashionable thing to-do), і тому з підозрою і критичизмом він говорить про тих колег, що задумують стрибнути на візок боротьби за чисте довкілля («Jump onto antipollution bandwagon». Див. F. J. Dyson: The future of physis, *Physics Today*, September 1970).

До речі, велику кількість книжкових новопояв у ділянці заходів для поліпшення довкілля можна розглядати не лише як вияв зростаючого зацікавлення суспільства проблемою, але також і як вияв зацікавлення комерційних, видавничих фірм прибутковим на теперішній час бізнесом.

²³ E. J. Mishan: Growth — the price we pay; Staple Press, London, 1969.

Які ж тоді відкриваються для нас перспективи? На нашу думку, проблема очищення довкілля від бруду, як наслідку посиленої індустріалізації та технізації життя, це проблема не так науки чи техніки, як насамперед *суспільна* проблема. Усе суспільство і всі його окремі члени мусять усвідомити, що вони самі йдуть впевнено самовбивчим шляхом, і повернути з цього шляху можливо, лише добровільно відмовившись від надмірних вигод та повсякденних послуг машин. Це, мабуть, уперше в історії людства великі вчені якраз технічних і точних наук, а не, як було здебільша до тепер, коли це робили філософи та гуманісти, — перестерігають перед надмірним довір'ям до досягнень науки. «З величезною обережністю треба розглядати всі прогнози щодо біологічного, технічного чи господарського зростання в будучині», говорить відомий спеціаліст з електроніки Е. Фендлер у новій праці про зв'язки між життям і технікою.²⁴ Такі голоси можна почути все частіше, а пріоритет треба тут віддати німецьким інженерам, бо саме вони перші глибоко й ґрунтовно схопили ідею докорінного виправлення стосунків, що існують між суспільством і технічними науками.²⁵

Щождо третьої передумови досягнення конкретних успіхів в акції очищення довкілля та всієї атмосфери землі, себто виелімінування впливів і махінацій ділків та політиканів, то дві перші передумови (перевиховання широких кіл суспільства та підвищення етики й моралі науковців у ділянці технічних та точних наук) становлять собою найкращу гарантію досягнення і згаданої третьої передумови.

На кінець хотілося б зазначити, що все нами сказане стосується і України. Інерція передових загонів інтелігенції, зокрема сектора науки і техніки, та матеріалістичні тенденції, що зарисувалися дуже виразно в цілому українському суспільстві, мабуть, як реакція на довголітні обмеження та рестрикції («давайте заживемо, нарешті, спокійно й замож-но!») гальмуватимуть поправу стану індустріального довкілля на наших землях, що у своїй негігієнічності та загрози-вості для здоров'я населення недалеко відбігає від стану в США. У підсоветській дійсності партія та уряд не багато спільного мають із народом, тож годі чекати тепер від них допомоги; справа очищення довкілля це справа всенародна, і кожний житель України повинен включитись індивідуально у боротьбу за цю справу.

²⁴ E. Fendler, Über gleichartige Änderung der Wachsfunktion in der Entwicklung des Lebens und der Technik, *Zeitschrift des Vereins Deutscher Ingenieure* (VDI-Z), No. 2, 1970; p. 83—85.

²⁵ Prof. Dr. Ing. Alfred Imhof, Eine neue Wissenschaft — Extrapolation naturwissenschaftlich-technischer und wirtschaftlicher Entwicklung in der Zukunft, *Schwizer-Technische Zeitschrift* (SZT), No. 51—52, 18. Dezember 1969. Його ж Begrenzung, ein Imperativ der nächsten Jahre, *STZ* No. 26, 1. Juli 1971, pp. 578—583; Alvin M. Weinberg, Prudentia et Technologia (Die Antwort eines Technologen auf die Prophezeiung vom Untergang), *VDI-Zeitschrift*, Juni 1971, pp. 557—562.

Радянські туристичні довідники про Львів

Мирослав Прокоп

СЛОВО ПРО ЛЬВІВ. Упорядкував Аркадій Халимончук. Видавництво «Каменяр». Львів. Дата видання не подана, але книжка підписана до друку 25 травня 1970, 319 стор. Тираж 100 000.

Я. Тимчишин, М. Савка, П. Тимченко, ПОДОРОЖІ ПО ЛЬВІВЩИНІ. Краєзнавчо-туристський нарис. Видавництво «Каменяр». Львів 1967, 383 стор. Тираж 50 000.

Grigory Semyonov. LVOV. Tourist Guide. Novosti Press Agency Publishig House. Moscow. 141 pp. (Григорій Семйонов. ЛЬВІВ. Туристичний довідник. Видавництво пресового агентства «Новости» в Москві. 141 стор. Рік видання і висота тиражу не подані).

В умовах, коли з року на рік збільшується кількість закордонних туристів, що відвідують Україну, зокрема Львів, усі три названі вище довідники частинно заповнюють прогалину, що існує на Україні в галузі краєзнавчої літератури. Коли порівняти ці публікації з численними, розкішно виданими книжками про Москву чи Ленінград, трьох довідників про українське місто, яке має за собою понад 700-річну історію, далеко не вистачає. (Два відомі за кордоном попередні видання про Львів А. Пашука і І. Деркача 1960 і 1961 років, перший українською мовою, другий українською і польською, є менші об'ємом та інформаціями). Проте для відвідувача Львова вони стануть у пригоді. Не тільки тому, що в них він може знайти чимало вартісних інформацій про сучасний Львів і Львівську область, але також тому, що вони допоможуть йому ознайомитися з ославленою радянською політикою редагування минулого і сучасного під кутом вимог, обов'язкових на поточний час за директивами партії. Таким чином у довідниках, про які тут мова, одні історичні факти замовчані або їх значення применшене, інші перебільшуються поза межі всякої пристойности, ще інші фальшуються до невпізнання, про немилі особи чи рухи поширюються наклепи і т. д. Та про це пізніше.

У двох перших довідниках приємно вражає порівняно високий тираж. Сто чи п'ятдесят тисяч — це, звичайно, недосяжна мрія навіть для видатних українських письменників чи поетів. Багато з них мусять задовольнятися тиражем нижче п'яти тисяч. А буває в радянській Україні і таке, що дуже цінні мистецькі чи наукові публікації друкуються в кількох сотні кількості примірників. Зате в сотнях тисяч примірників

появляється т. зв. політична література: промови вождів, постанови партії, їхні звернення тощо. На питання, кому вони потрібні і хто їх читає, — ледве чи могли б відповісти самі автори таких шедеврів. Дітям у Радянському Союзі відомо, що вони припадають порохом чи то на книгарняних полицях, чи то у сховищах партійних та громадських організацій. У свій час статті і промови Хрущова видавалися в Радянському Союзі мільйоновими тиражами. Коли Хрущова усунули, його наслідники проголосили, що усе це була безвартісна «болтовня». Проте в галузі видавничої політики там досі ніщо не змінилося. Сьогодні далі видавничий ринок заливають твори інших, подібних до Хрущова, «клясиків марксизму», що з'їдає не тільки мільйони карбованців, але й тонни дорогого паперу, що його не вистачає для творів тривкої вартості. Для українського народу в цьому трагедія ще така, що цього роду макулятура фігурує в статистичних довідниках як видання українською мовою, а спиритні ділки з агітпропу використовують такі факти як ще один, мовляв, доказ того, як бурхливо процвітає на Україні українське друковане слово.

Усі три довідники мають чепурний вигляд, вони, зокрема перший і третій, видані на доброму папері. У книжці Семіонова, побіч біло-чорних, є декілька кольорових зняток архітектурних пам'яток Львова, наприклад, склепіння і деталі інтер'єру каплиці Воїмів, собору св. Юра, Вірменського собору, деякі скульптури з Ринку, фрагменти «Чорної кам'яниці» і под. Є декілька фото історичних пам'ятників у збірнику Халимончука, серед них скульптура Ф. Бриж «Данило Галицький».

У передмові до довідника «Слово про Львів» кажеться, що це «перша збірка висловлювань мандрівників, істориків, революційних і культурних діячів, зарубіжних гостей про природу, архітектуру, мешканців, про героїчне минуле, щасливе сучасне і прекрасну будучину „української Фльоренції“».

Як бачимо, вже в першому реченні радянські видавці не можуть дарувати собі пропаганди. Запевнення, що жителі Львова мають «щасливе сучасне», в туристичному довіднику — доволі незвичне. Коли б щось таке прочитав закордонний турист у довідниках про Париж, Лондон чи Нью-Йорк, він здвигнув би тільки плечима. Не інакше буде реагувати закордонний відвідувач Львова. На те ж він подорожує в чужі країни, щоб побачити і оцінити, як живуть там люди, вирішити для себе, які вони і чи щасливі або ні. Вести його за руку і казати йому — що гарне, а що погане, не треба. На жаль, ця проста логіка до радянських видавців не промовляє. Вони навіть до вартісної й інтересної публікації мусять вкинути ложку дьогтю. Я говорю про видавців, а не про самого упорядника А. Халимончука, бо, як виходить з нотатки в книжці, її віддали до набору 27 листопада 1969, а підписали до друку шойно 25 травня 1970. Півроку томилися ра-

дянські цензори, щоб не пропустити в довіднику чогось неблагонадійного.

«Слово про Львів» охоплює весь історичний період розвитку міста, себто від першої згадки про нього в Галицько-Волинському літописі під 1256 роком аж до наших днів. Він складається з таких частин: 1. «Мов казковий Фенікс (1256—1648)». 2. «Між двома бурями (1648—1848)». 3. «Коли пробуджувалися леви (1848—1917)». 4. «Обличчям на схід (1917—39)». 5. «Друге народження (1939—41)». 6. «Життя проти смерти (1941—44)». 7. «Під прапором свободи полум'ямим». 8. «Славен на усіх материках». Кожна частина попереджена коротким вступом автора чи видавців, а в дальшому йдуть висловлювання різних діячів, свідчення історичних документів чи, коли йдеться про радянський період, постанови партії, ухвали різних зборів, цитати з радянської преси, заяви радянських громадян і подібне.

Читач міг би сподіватися, що документальні висловлювання про Львів почнуться від Галицько-Волинського літопису 1256 року. Але не так думають радянські редактори. Тому, дивним дивом, як перший свідок у довіднику про Львів появляється... Карл Маркс. Правда, про початки Львова він, мабуть, нічого не писав, але є в нього згадка про боротьбу князя Данила проти монголів. Цього вистачило, щоб Марксові заповнити перше місце у львівському довіднику. Немає сумніву, що коли б подібне висловлювання було в Леніна, його туди також притулили б. Виходить, однак, що подібні розшуки не дали результатів, тому, як побачимо далі, Леніна до Львова з трудом вдалося пришити щойно з початку 20 сторіччя.

Понад 700-річна історія Львова ілюстрована в двох перших частинах книжки думками таких українських і чужинецьких істориків, як М. Костомаров, І. Крип'якевич, М. Карамзін, С. Мюнстер, В. Зіморевич, Д. Зубрицький та ін., і такими документами, як «Львівський літопис» 16 і 17 віку, Статут Львівської Братської школи 1586 року, «Грамматика» Львівського братства 1591 року та «Послання» Львівського Ставропігійського братства 1608 року. Це найбільш цінна частина довідника. Вартісною є також друга частина, що охоплює роки від 1648 до 1848, проте в обох частинах, а ще більше в наступних, виразно слідне намагання усіма можливими засобами пов'язати Львів і всю Галицьку землю з Росією. Дуже міцно, наприклад, акцентується роля московського першодрукаря Івана Федорова у Львові. Ясно, що він має тривале місце в історії української освіти і культури. Але біда така, що з цього факту радянська історична наука робить далекосяжні висновки про культуртрегерську роллю Росії на Україні. Такі теорії сваряться з такими фактами, як те, що вже до приїзду Федорова до Львова, у другій половині 16 віку, Львів був серйозним культурним центром або що ще в наступному віці з України в Москву стягали діячів культури і науки. До того ж існують дані про те, що

друкарське діло існувало у Львові вже до часу приїзду туди Федорова, про що останньо пишуть також у радянській пресі. Так, наприклад, у журналі «Наука і суспільство» за вересень 1970 Орест Мацюк інформує про нові документи, знайдені в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові, з яких виходить, що вже в 1460 році, більше ста років до появи Федорова у Львові, там існувала друкарня в монастирі св. Онуфрія. Варто також пригадати, що сам Федоров, переїхавши на Білорусь і потім на Україну, називав себе Федоровичем і що це відзначено також на його могилі у згаданому монастирі св. Онуфрія у Львові.

Намагання в'язати Львів і цілу Галичину з Росією багато міцніше в наступних частинах книжки. З цим завданням редактор довідника про Львів впорався надзвичайно легко. Ось, наприклад, про роки 1648—55 у Галичині він пише: «Це коротка, але славна епоха західньоукраїнських земель, закономірні епізоди в історії боротьби українського народу проти шляхетського поневолення, боротьби за возз'єднання всіх земель України, за об'єднання з Росією» (стор. 52). Отож, операція фальшування тут, як бачимо, ніби зовсім вправна. До дійсно закономірної боротьби українського народу проти польського панування і до його прагнення до єдності всіх його земель автор, не моргнувши оком, підсуває прагнення єдності з Росією.

Ще брутальніше штукарство виявляється в цьому питанні у другому довіднику: у «Подорожах по Львівщині». На 41 сторінці його автори проголошують таку сентенцію: «Не зважаючи на державну відокремленість, населення Галичини завжди відчувало єдність з російським народом». Тут, як бачимо, бажання галичан єдналися з цілим українським народом вже не має. Вони прямо хочуть єднатися з росіянами. Докази? Ось вони: 1. Згаданий вище першодрукар Іван Федорович. 2. «Львів проводив інтенсивну торгівлю з Москвою». 3. «Львівське братство не раз зверталося до Російської держави за допомогою, захистом та неодмінно їх одержувало». 4. «Певне значення для українського міццтва мала державна діяльність Петра I, що готував у Жовкві (Нестерові) плани війни з Карлом XII. Завдяки його безпосередньому втручання українське населення Львова та ряду міст здобуло певні права».

Це все. Його вистачає Я. Тимчишинові, М. Савці і П. Тимченкові, щоб ставити тезу про прагнення Галичини до єдності з російським народом. Серед їхніх «доказів» найбільш дотепно звучить згадка про Петра I, відомого гробокопателя української державної незалежності та гнобителя українського народу.

Та повертаймося до Халимончука. Частина довідника, присвячені новішим часам, дозволяють йому стверджувати тенденцію зв'язків, а подекуди і єдності Галичини не тільки з історичною Росією, але й з більшовицькою партією. Відомо, що радянські історики віддавна роблять зусилля, щоб яки-

мось чином пов'язати Львів з Леніном. Поза межі пропорції роздувається факт, що через Львів транспортувалися такі газети, як «Искра», «Звезда» і «Правда». Про самого Леніна автор «Слова про Львів» заявляє, що він «пильно стежив за політичним і громадським життям у Львові», що «дуже схвалював» пересилку «Искри» Франкові і Павликові та що про одного дописувача «Правди» Ленін писав, що він «живе у Лембергу». Як на зв'язки зі Львовом — це доволі скромно. Зате по-вислужницьки холуйсько звучить така думка автора: «Честю львів'ян є те, що В. Ленін любив пісню, народжену революційними подіями в нашому місті — «Шалійте, шалійте...» Шкода тільки, що автор не прочитував принаймні декілька дальших слів тієї революційної пісні («скажені кати, годуйте шпionів, будуйте тюрми»). Вони дали б читачам сучасної України чимало до думання. Як доказ пов'язання Львова з Леніном наводяться в книжці також такі «важливі» для львів'ян події, як наприклад, те, що сестра Леніна працювала медсестрою в російській окупаційній армії в Галичині в 1915 році.

Частини довідника, що стосуються періоду після 1917 року, повні замовчувань, перекручень і прямих фальшувань та нападів на різні явища української національної самобутності. Боротьбу Західньої України за державну незалежність, усю велику епопею 1918 і 1919 років автор збуває такою фразою: «Розпад клаптикової Австро-Угорщини в листопаді 1918 року і тимчасове панування контрреволюційного „уряду“ ЗУНР загострили відносини в Галичині, ще більше розкрили очі трудящим на необхідність інтернаціонального і класового єднання». Двадцятирічна боротьба українців у міжвоєнній Польщі, їхні змагання за національні, політичні і соціальні права, за українську культуру, науку, за побудову власного економічного життя, боротьба в легальних формах кількох українських партій, боротьба УВО і ОУН, її героїчні постаті типу Василя Біласа і Дмитра Данилишина — усе це тотально замовчане. Щоб, мовляв, свідки не пригадали, а молодші покоління не дізналися правди. Те, що за довідником «Слово про Львів» у той час у західніх областях існувало і на що в умовах польської окупації нібито орієнтувався народ, — це була Комуністична партія Західньої України (КПЗУ), дарма що сучасникам відомо, що та партія перестала бути будь-яким фактором в західніх областях вже в середині 1930-их років і що це сталося в результаті не так терору польської поліції, як наслідком терористичної політики Сталіна на Україні. Тому наче поганий жарт у довіднику виглядає репродукція картини Д. Левицького п. н. «Дума про возз'єднання», на якій група галицьких селян на березі річки, треба думати, Збруча, по польській стороні з туюго споглядає на другий берег. Що українці в Польщі прагнули з'єднання в одній українській державі — це ясно. Але чи могли західноукраїнські селяни прагнути з'єднання в УРСР, в якій голодом замучили мільйони селян, в якій вла-

штували криваву різну українській культурній верхівці, професійній інтелігенції, робітництву?

У довіднику багато цитат, що документують поневолення українського народу в міжвоєнній Польщі. Звичайно, тодішнє становище українців не було легке. Польські шовіністи намагалися різними засобами здушити організоване українське громадське, культурне, економічне життя. Тому в довіднику виправдано пишеться про зневагу з боку провідних польських кіл до українських національних цінностей, про «тюрми, пацифікації, закриття шкіл, ганебний нумерус клявзус у навчальних закладах» і подібне (стор. 116). Але хіба сьогодні на Україні не зневажають українські національні традиції, хіба не знищують пам'яток української культури, хіба не засилають українських патріотів у в'язниці і табори праці за оборону природних прав українського народу вільно вживати українську мову, розвивати культуру, бути господарем на своїй землі? Це правда, що поляки намагалися колонізувати Західню Україну, але які результати приносить сьогодні українському народові колонізаційна політика КІРС? Яким чином за останніх 11 років число росіян на Україні зросло з 7 до 9,1 млн, як це показав останній перепис населення? До 1939 року росіян у західніх областях під Польщею було бл. 50 тис., а в 1970 році їх є вже 358 тис., що означає зростання на понад 700%. А про те, як зросло число росіян у самому Львові, не доводиться взагалі говорити. У переписі 1959 року радянські органи оголосили дані про національний склад мешканців Києва і Севастополя, а в переписі 1970 року тільки Києва. Національний склад мешканців інших міст України зберігається як державна таємниця. Таким чином про кількість росіян у Львові можна судити тільки на підставі посередніх даних. Так, у довіднику Семіонова кажеться, що понад 70% населення Львова творять українці. Коли відняти інші меншості, зокрема поляків і жидів, тоді виходило б, що росіян є дещо менше 30%. Про їх кількість можна також здогадуватися на підставі кількості російських шкіл у Львові. Ці дані також не публікуються, але, наприклад, у 1965 році тодішній секретар Львівського обкому партії В. Маланчук писав у «Правді» від 16 грудня 1965, що у Львові було 56 українських середніх шкіл, 29 російських і 2 польські.

За останні роки стало відоме, що т. зв. українські школи щораз більше уводять викладання деяких предметів російською мовою, себто стають на ділі двомовні, хоч у статистиці вони виступають як школи з українською мовою навчання. Це стосується зокрема до природничих дисциплін. Їх викладають у більшості російською мовою не тільки в Політехнічному інституті у Львові (про інші міста не доводиться й говорити), але також в університеті ім. Івана Франка. Чимало світла на розміри русифікації тих шкіл кидає виданий у Львові 1959 року бібліографічний довідник п. н. «Дисертації, які захищені у Львівському державному університеті

ім. Івана Франка в 1946—57 рр.». Довідник появився у видавництві Наукової бібліотеки того ж університету. Отож, з усіх перерахованих там дисертацій числом 341 тільки 67, або 19%, написані українською мовою, а 274 російською. При тому так є не тільки з дисертаціями, але також з іншими працями, друкованими у Львівському університеті. Про це можна дізнатися з іншого довідника, що називається «Друковані праці професорів, викладачів, співробітників Львівського університету за роки 1944—60» (Видавництво Львівського університету, 1962). Так, наприклад, коли на кафедрі історії КПРС 61 стаття була написана українською мовою і 5 російською, а на факультеті загальної історії 257 українською і 143 російською, то на хемічному факультеті відношення було таке: 139 українською і 467 російською, на географічному 83 українською і 161 російською, на біологічному 224 українською і 481 російською, на геологічному 86 українською і аж 809 російською. Отже говорити про засилля польонізації українського шкільництва в міжвоєнній Польщі є зовсім виправдано, але що думати про сучасне становище в «суверенній» УРСР, в номінально українському Університеті ім. Івана Франка? Цікавий ще такий деталь. Цей бібліографічний довідник, що має 766 сторінок друку і вимагав величезної праці укладачів, появився тиражем 700 примірників!

Як і в інших радянських виданнях, у «Слові про Львів» чимало нападів на український організований визвольний рух під час другої світової війни і після неї. Ось один приклад. Автор наводить такі слова відомого з своїх пасквілів Юрія Мельничука: «Після вступу німецько-фашистських військ у районі Львова було вбито і замучено понад 310 тисяч людей. Ось ще одна сторінка з ганебної історії бандерівщини... Знайте ж люди, що Бандера був жорстоким катом львівського населення». Тут виходить усе догори дном. Бандера, який від літа 1941 року був під арештом гестапо і перебував у німецькому концентраційному таборі до осені 1944 року, «жорстоко катував» львівське населення. А Сталін і його опричники, які влітку 1941 року залишили в в'язницях Львова і в інших містах України тисячі по-звірському вбитих українських патріотів, які робили криваві розплати над населенням західних областей у 40-их і 50-их роках, а рівночасно тероризували всю Україну, — це благодійники українського народу.

Вкінці ще питання т. зв. братньої допомоги і любови Росії до України. Це є також невідлучний примусовий асортимент усіх радянських писань про українсько-російські взаємини. Ось зразок такої сахарини. В. І. Матросов з московської фабрики «Паризька комуна» працював у 1949 році у Львові. Коли він повернувся в Москву, товарищі засипали його питаннями: «Як живуть наші брати у Львові? Що бракує львівським взуттєвикам? Чи ви як слід допомогли львівським товаришам?»

Це звучить справді зворушливо. Алеж факти такі, що гості, які після втечі німців приїздили до Львова чи до Галичини взагалі з інших частин СРСР, турбувалися не так справою допомоги львів'янам, як радше тим, щоб у Львові придбати і своїм рідним вислати дефіцитні в Радянському Союзі товари. До того ж росіяни, що приїжджають і поселяються на Україні, бачать себе там в особливій місії. Про це відверто пише цей же Матросов: «Ми, росіяни, знаємо, що на Україні російський народ називають старшим братом, мудрим вчителем. Вдячні російські люди відповідають на це палкою любов'ю до своїх українських братів».

У таких словах Матросова чи радше — радянських редакторів, які своєю чергою віддзеркалюють пропагандивні тези офіційної політики Москви у відношенні до України, міститься ціла трагедія українсько-російських взаємин. В інтерпретації КППРС, чи її царських попередників, усе, що йде з півночі на Україну, — впливає з братньої любови і бажання допомогти. За такою логікою розгром Гетьманщини, перетворення українського народу на панщизняного раба, калічення його духовости, грабування його природних і людських ресурсів або зумисне організований голод, масове нищення української інтелігенції, аж до сучасного кидання до в'язниці українських патріотів за оборону прав народу бути собою, — усе це свідчення... братньої любови. Про таку любов українська народня примовка каже: «Полюбив вовк кобилу й залишив з неї хвіст та гриву».

У повоєнній радянській пропаганді постійно повторюється твердження про те, що росіяни помогли Україні звільнитися від гітлерівської заглади. Це правда. Але, поперше, не тільки на українській землі є могили росіян, які загинули в боротьбі з гітлерівською агресією, але також мільйони українських вояків заплатили життям і кров'ю у другій світовій війні і тим спричинилися до того, що Росія не стала німецькою колонією. Подруге, помігши українському народові звільнитися від Гітлера, Москва не дозволила йому влаштувати свою долю за власним бажанням. Москва ж не вела війни з Гітлером за те, щоб «допомогти» будь-якому народові СРСР, але ради того, щоб зберегти існування імперії.

Вище згадано вже про те, що у другому довіднику п. н. «Подорожі по Львівщині» автори тримаються тих самих політичних тенденцій, що й автор «Слова про Львів». Тут також величається усе, що в'яже Львів з Росією, з Леніном, з більшовицькою партією. Проте, як і в «Слові про Львів», тут також чимало цікавого і корисного. Книжка побудована за принципом т. зв. маршрутів по області, і до неї додана вартісна карта п. н. «Краєзнавча схема Львівської області». Серед маршрутів є такі, що їх любитель краєзнавства і мандрівництва може собі дарувати: вони понали у довідник з відомих причин, наприклад, маршрут по місцях походу Першої кінної армії під командуванням Будьонного і Ворошилова в 1920 році. Але є й такі цікаві з краєзнавчого та історич-

но-виховного погляду маршрути, як з Високого Замку до Чортової Скелі, по Львівській Швейцарії, до Щирецького кар'єру, по Малому Поліссю, у Прикарпатський промисловий вузол, на гору Парашку, до дубів Богдана Хмельницького, на батьківщину Великого Каменяра, по місцях Маркіяна Шашкевича, на батьківщину Андрія Чайковського і Петра Конашевича Сагайдачного, на могилу князя Льва і подібні. Кожний маршрут накреслений на маленькій карті і про нього, тобто про місця, якими проходить турист, є подані загальні інформації. Це гарний дарунок мандрівникам. Коли сьогодні пригадати краєзнавчі мандри західньоукраїнської молоді між двома світовими війнами, треба відзначити, що на той час такого довідника в нас не було. Той, що його сьогодні має в руках українська молодь, далеко не повний, часто грубо тенденційний, у ньому замовчано багато з нашого минулого, чого бояться сучасні правителі України. Але тим не менше, якщо він попадає в руки молодих людей, він може стати їм у пригоді під час їхніх мандрівок по українській землі.

Англомовний довідник Семйонов має у собі усі негативні риси, що ними відзначаються і «Слово про Львів» і «Подорожжя по Львівщині». Корисний він тим, що англійському туристові він дає загальні інформації про важливі пам'ятки історії і культури Львова. У ньому також є маленький схематичний план міста. Але з довідника Семйонов читач не дізнається нічого, наприклад, про визвольну боротьбу Галичини 1918—19 років, а утворення ЗУНР тут просто замовчане. За автором, після того, як Львів припав Австрії в 1772 році, новий період його життя, творила польська окупація в 1919—39 роках. У минулому Львів був об'єктом чужинецьких інвазій поляків, німців, шведів, турків, які на свій лад називали місто Леополіс, Левенсбург, Лемберг, Львув, але про окупацію Львова, наприклад, царськими військами в 1915 році автор не згадує. Щождо назви міста, то для нього Львів не Львів, а Львов.

Взагалі в назовництві Львова і усього, що у Львові, Семйонов впроваджує в довідник виключно російську транскрипцію. Таким чином князь Данило є в нього Данііл Романович, Підзамче — Подзамче, Природознавчий музей — Природоведческий музей, Ляльковий театр — Кукольный театр і подібне. На підставі такого довідника, чужинець, що знає англійську мову, але не знає української, буде питати в українському місті Львові за вулицями, будівлями чи пам'ятниками культури російською вимовою і не дізнається про їх оригінальні українські назви. Та й взагалі треба дивуватися, чому чужомовні довідники про українські міста видає російське агентство «Новости», а не відповідне українське видавництво. Чи публікування чужомовної літератури про «союзні» республіки належить до виключної компетенції Москви?

Але справа не тільки в дезінформації в галузі термінології і транскрипції. Семйонов вдається також до свідомої

фальсифікації, точніше — до зумисного плутання назви Русь і Росія. Це відома і давня практика російських шовіністів. Тому що йдеться про українську територію, Семйонов не може, очевидно, оминати назви Україна і українці. Але він робить це так, щоб у думання чужинця внести повну плутанину. Наприклад, на стор. 30 довідника, у двох абзацах підряд, Семйонов пише про культуру Львова: «Місцеві мистецькі традиції, що мали глибокі коріння в старинній Русі („Русь”), були надто живучі, щоб поступитися тискові нових впливів». А побіч цього таке: «Однак українські культурні традиції перетривали, часто заховані глибоко під новими культурними наверхствуваннями або знову перемагали їх. Сучасники звикли говорити, що Львів мав „мало росіян („Рашенс”), але багато чого з Росії („Раша”»).

А про населення древнього Львова Семйонов пише на стор. 8 так: «Пізно, в 11 і на початку 12 сторіччя, слов'яни поселилися на вершку горба, що відтак став частиною Київської Русі („Русь”). Це поселення розвинулось у Звенигородське князівство, що пізніше назвалося Галичина і остаточно, при кінці 12 сторіччя, стало об'єднаним Галицько-Волинським князівством, одною з найбільш славних російських („Рашен”) держав...» Отож, так чи інакше, Львів і уся Галицько-Волинська земля — це частина Росії, в якій якимось чином також живуть якісь українці. Чи треба дивуватися, що обдаровані семйоновськими довідниками чужинці, які оглядатимуть Львів, його будинки, його пам'ятники культури, зустрічатимуть його мешканців, матимуть доволі туманні уявлення про українців і набиратимуть переконання, що вони знаходяться в одній з провінцій Росії? Але це, як виходить, є власне метою довідника, що пишеться на замовлення московського пресового агентства «Новости».

У серії статей, що їх недавно опублікував Роман Рахманний на сторінках щоденника «Свобода», він висунув цілий ряд побажань-сугестій на адресу українців із Заходу, що відвідують Україну. Він радив їм у розмовах з земляками вести себе гідно як членам одної нації, інформувати своїх співрозмовців про досягнення української еміграції, про надбання народів Заходу, уміло вказувати на разючі риси підневільного становища України, наголошувати її право вільно розвивати свою мову і культуру, бути собою. До тих актуальних пропозицій варто додати побажання, щоб українські поселенці на Заході, які відвідують Україну, застерігалися в розмовах з офіційними речниками сучасного режиму проти недоречностей і фальсифікацій у радянських публікаціях, що призначені для вжитку закордонних туристів.

Американська преса про Аллу Горську і Валентина Мороза

Протягом двох тижнів улітку цього року дві американські газети помістили у своїх недільних виданнях три довші статті про сучасне становище на Україні. Основними темами статей були справа історика Валентина Мороза та загадкове вбивство художниці Алли Горської.

«Чікаго Трібюн» — четверта із найбільших газет у Сполучених Штатах Америки — в числі від 22 серпня 1971 надрукувала статтю свого головного вашигтонського кореспондента Франка Старра: «Висока ціна опору в Радянському Союзі». Наступної неділі, в числі від 29 серпня, появилася друга стаття цього ж автора: «Радянська справедливість на Україні». Дві неділі пізніше, 5 вересня, «Детройт Ньюз» — шоста за величиною тиражу американська газета — опублікувала статтю свого штатного працівника Дейвіда Гріна: «Сумління — або тюрма?»

Недільні видання американських щоденних газет — звичайно більші об'ємом, і в них є місце на довші аналітичні й інтерпретаційні статті. Також тиражі недільних видань звичайно вищі, бо багато читачів, які під час тижня купують тільки одну газету, в неділю купують дві, а то й три різні.

У своїй першій статті в «Чікаго Трібюн» від 22 серпня Франк Старр переповів історію Алли Горської, яка була вбита у Василькові, на південь від Києва, в листопаді 1970.

Автор подав за джерело своїх інформацій «Український вісник», і більша половина його

статті — цитати з «Вісника» в перекладі на англійську мову. До статті долучена довша нотація про «УВ», про мету цього видання, та про те, що досі на Захід дійшло чотири його числа.

Висока ціна опору, про яку мова у заголовку статті Франка Старра, — це смерть 41-річної художниці, яка попала в неласку правлячих кіл через те, що вона постановила бути українкою на українській землі, а не тільки якимось неозначеним радянським патріотом.

Для пересічного американського читача «Чікаго Трібюн» трохи дивною може звучати така цитата з «Українського вісника»: «Вона почала уживати українську мову (замість російської), а 1962 року спричинилася до створення відомого Клубу творчої молоді (що був розв'язаний 1964 року)». Далі Франк Старр інформує, що Алла Горська була одним із творців шевченківського вітражу в Київському університеті. «Вітраж був брутально знищений, а Аллу Горську і Людмилу Семикіну викинули з Спілки художників України».

Циктуючи докладно інформації з «Вісника», Франк Старр написав і про діяльність Алли Горської в акції проти арештів українських інтелектуалістів у 1965 році, її участь у процесі Вячеслава Чорновола, у слідстві проти Валентина Мороза і, врешті, про те, як Аллу Горську знайшли її товариші убитою. Причина вбивства художниці — неясна. «Вісник» подає щодо цього декілька можливих причин, що про них говорять на

Україні, і Франк Старр переказує їх також у статті в «Чікаго Трібюн».

Справа Валентина Мороза докладно описана — також за «Українським вісником» — у другій статті журналіста Старра в «Чікаго Трібюн» від 29 серпня.

В одному місці, на початку статті, Франк Старр пише: «Мало людей поза Україною чули про Валентина Мороза, частинно через брак доступу чужинцям на Україну, як також в наслідок встановлених обмежень, які перешкоджають одержувати інформації звідти. Але вістки таки дістаються, і, наприклад, стаття Старра про Мороза тепер появилася у понад одному мільйоні сто тисячах примірників чікагської газети!»

Американські читачі дізналися не тільки про жорстоке покарання людини за висловлювання думок на письмі, але й точно вияснено нелегальність суду над Валентином Морозом згідно з самими радянськими кодексами. Стаття закінчується інформацією, що мусить видатися особливо вразливою для американського читача, який звик до того, що приватна власність — священна.

«Йї (дружині Мороза — Р. Х.) відібрали трикімнатну кооперативну квартиру, що її Морози купили і в ній жили, пишеться у „Віснику“. Голова кооперативи повідомив пані Мороз, що, за наказом КГБ, вона має перенестися до однокімнатної квартири, і це тому, що її чоловіка засудили на основі політичних обвинувачень».

Стаття Дейвіда Гріна «Совість — або тюрма?» в недільному виданні газети «Детройт Ньюз» від 5 вересня — це огляд дисидентського руху в цілому Радянському Союзі і методів, що їх режим уживає для боротьби

з цим рухом. Стаття починається цитатою вістки агентства Ассошіейтед Пресс із Москви, в якій, на основі інформації від приватних осіб, агентство передало у світ відомість про засудження Валентина Мороза.

(Як виявилось пізніше, коли на Захід дійшли примірники «Українського вісника», ця вістка агентства АП не була зовсім точна. У ній подано нижчий вирок Морозові ніж той, який він насправді дістав, і також сказано, що суд над Морозом відбувся у Львові. Це тільки підтверджує вищезгадану заувагу журналіста Франка Старра про те, які перешкоди утруднюють одержувати на Заході інформації з України. Московський кореспондент не мав змоги перевірити інформації про Валентина Мороза прямим способом, як це водиться у країнах, що не хворіють на параною, а мусів задоволитися тим, що почув від принагідних осіб).

Детройтський журналіст наводить і інші випадки обмежень звичайних людських прав для громадян СРСР і пояснює:

«Хоч ці так звані злочини звичайно „доведені“ як злочини проти народу, правопорушники не є політичними в'язнями у загальноприйнятому значенні — шпигунство, саботаж чи зрада. Часто винні є гарячими і переконаними комуністами».

«Натомість вони грішать совістю. Виявляється, що ті, хто був ув'язнений або переслідуваний, виступали надто активно за якусь міру автономії у радянській системі або були захисниками справи, що перестала бути модною у рвучкій радянській течії».

Дейвід Грін подає за джерело своїх інформацій різні захальвані документи, що їх зібрав і видав Світовий конгрес вільних

українців. З українських справ, крім справи Валентина Мороза, він згадує дискусію навколо роману Олеса Гончара «Собор», справу Вячеслава Чорновола, самоспалення Василя Макуха в Києві, лист творчої молоді Дніпропетровського та лист українських політв'язнів до Комісії прав людини ООН про те, що їхню їжу затрують.

Цікаве у статті також те, що Дейвід Грін пише не тільки про тих дисидентів, які сидять у тюрмах і таборах, але й про тих, які на волі, але, будучи в неласці урядових кіл, не можуть знайти відповідної роботи, в якій могли б виявитися їхні таланти, або існують як орвелівські «нелюди».

Ростислав Хомяк

Нищення могил УСС у Львові

Нью-Йорк. — (Пресова служба ЗП УГВР). — На доповнення інформації, що були останньо друковані в українській еміграційній пресі про нищення могил Українських Січових Стрільців у Львові, наспіли тепер з України додаткові дані. Улітку цього року органи КГБ привезли на Янівське кладовище у Львові групу робітників і доручили їм знищити два ряди могил, але робітники відмовилися. Тоді привезено кільканадцять кримінальних в'язнів, і вони виконали доручення КГБ.

У зв'язку з цим Вячеслав Чорновіл й інші українські патріоти вислали протести до голови президії Верховної ради УРСР О. Ляшка, голови Ради міністрів УРСР В. Щербицького, його заступника П. Тронька та секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка. У відповідь на протести громадян органи КГБ вжили репресій проти тих, хто виступав на оборону стрілецьких могил. Між ін. звільнили з праці Ірину Калинець, дружину поета Ігоря Калинця.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Микола Воробйов*. Золота липа.
- 15 «Дело номер 107».
- 38 *Семюель Беккет*. Чекаючи на Годо.
- 68 *Василь Витвицький*. Ігор Федорович Стравінський. 1882—1971.
- 78 *Григорій Костюк*. Деякі проблеми наукового вивчення В. Винниченка.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 88 Трагічна смерть Алли Горської і її похорон.
- 95 Смерть Михайла Сороки.
- 96 *Авраам Шіфрін*. Згадуючи Михайла Сороку.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 98 *Степан Ю. Процюк*. Боротьба із забрудненням довкілля.
- 115 *Мирослав Прокоп*. Радянські туристичні довідники про Львів.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 125 Американська преса про Аллу Горську і Валентина Мороза (*Ростислав Хомяк*). Нищення могил УСС у Львові.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0 80	8.40 дол.
Австрія	24 —	240.— шил.
Англія	0,35	3,60 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуеля	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— нм
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США ста-
новлять 7,5 дол. річно.

УВАГА! ПРИЄМНА ВІСТКА!

Зараз знижено митні оплати за пакунки в СРСР на 7,5%.
Тепер маєте платити менше. Замість 100.— нм митних
оплат — всього 92.50 нм.

Посилайте нам Ваші пакунки або замовляйте їх у нас,
щоб відборець дістав їх на Різдво.

Ми самі виготовляємо ліцензії. Це прискіпує висилку.

Ваша фірма:
LINDEK Versand-Reisen
8000 München 80
Rauchstr. 5

Tel.: 98 16 27
98 20 38
98 13 75
Fernschreiber: 05 — 23 173

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiевська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторiнок. Цiна 7 доларiв;
у Нiмеччинi — 25 нiм. марок.

Збiрка документiв про русифiкацiю на Украiнi:

**МОЛОДЬ ДНIПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТБI ПРОТИ РУСИФIКАЦIЇ**

Збiрка мiстить «Лист творчої молодi Днiпропетровського»
i три статтi з днiпропетровських газет.

Цiна: 1 доляр; у Нiмеччинi — 3,50 нiм. марок.

З перекладної поезiї появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХIВ'Я МАЧУ ПЧУ

У перекладi Вiри Вовк, з iлюстрацiями Слави Геруляк.

Цiна: 2,80 доларiв; у Нiмеччинi — 9 нiм. марок.

Цiни в iнших краiнах — рiвновартiсть амер. доляра
в перерахунку на мiсцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.